

‘Atita‘i ‘oe Ola

Ko e Tokateu ‘a Tonga
ki hono fakahoko ‘o e
Ngaahi Taumu‘a
Fakalalakaka Tu‘uloa

Tuku atu:

‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale
Tonga

**Nuku‘alofa
Sune 2019**

Our Reference: LC8002/567/19

Your Reference:

Date: 28 'o Sune, 2019

Ki he 'Eiki Sea

Fale Alea

'Oku'ou fiefia mo e loto faka'apa'apa mo'oni ke'u fakahū atu heni 'a e Lipooti 'Atita'i 'o e Ola' 'o e "Tokateu 'a Tonga ki hono Fakahoko 'o e Ngaahi Taumu'a Fakalalaka Tu'uloa", 'o fakatatau ki he kupu 10A 'o e Lao ki he 'Atita 'a e Pule'anga 2007 (mo hono ngaahi fakatonutonu).

.....
Sefita Tangi *FCPA (Audit)*
'ATITA SENIALE ★

tatau: Hon. Rev. Dr Pohiva Tu'i'onetoa

'Eiki Palēmia

'Ofisi 'o e Palēmia

KO E FATONGIA 'O E 'ATITA SENIALE 'OKU'NE FAKAHOKO HA 'ATITA'I 'O E OLA' 'I HE MALUMALU 'O E KUPU 10A 'O E LAO KI HE 'ATITA FAKAPULE'ANGA 2012 (FAKATONUTONU). KO E 'ATITA'I 'O E OLA 'OKU NE HANGA 'O VAKAI'I 'A E FAKAHOKO FATONGIA 'A E NGAahi POTUNGĀUE 'A E PULE'ANGA' PE KO E NGAahi PISINISI 'A E PULE'ANGA' 'O FAKAPAPAU'I 'OKU A'USIA 'A E TAUMU'A NGĀUE NA'E PALANI KI AI' 'I HE TAIMI TATAU 'OKU FAKAHOKO 'I HE FOUNGA FAKAPOTOPOTO PEA 'OKU FAI FAKATATAU KI HE NGAahi TU'UTU'UNI NGĀUE 'A E PULE'ANGA.

'OKU MALAVA KE FAKAHOKO 'A E 'ATITA'I 'O E OLA KI HA POTUNGĀUE PE PISINISI 'A E PULE'ANGA PEA 'OKU TO E MALAVA PĒ KE VAKAI'I HA NGAahi POTUNGĀUE PE KO E NGAahi PISINISI 'A E PULE'ANGA' 'OKU NATULA TATAU 'A E NGAahi PALOPALEMA 'OKU HOKO 'I HE 'ENAU FAKAHOKO FATONGIA.

KO E 'ATITA'I 'O E OLA 'OKU LIPOOTI MAKEHE IA KI HE FALE ALEA 'O TONGA.

Timi 'Atita: Sepiuta T. Felemi
Popua V. Mafi
Cathreen A. Mafi
Fatafehi F. Taumoha'apai

KANOTOHI

NG. PEESI

FAKAFE'ILOAKI	4
TO'O KONGA LALAHĪ 'O E LIPOOTI	5
Ko e Tokateu 'a Tonga ki hono Fakahoko 'o e Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloa (<i>NTFT</i>) ..	5
Hila Faka-'Atita	5
FAKAMĀ'OPO'OPO	6
Ngaahi Fakamo'oni mo e Ngaahi Fokotu'u Tefito	6
Aofangatuku	9
1. TALATEU	10
2. VAKAI FAKALUKUFUA 'A E 'ATITA	13
3. KO HONO FAKATAHA'I 'O E 'ĀSENITA 2030 PEA MO E ANGA 'O E TŪKUNGA 'ĀTAKAI 'OKU 'I AI 'A TONGA	17
Ko e Ola' 'i he Kaveinga 1: Ko hono fakataha'i 'o e <i>NTFT</i> mo e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga hono II pea pehe foki ki he Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue pea mo e ngaahi Founga ke ngaue'aki	17
Ko e Ola' 'i he Kaveinga 2: Halafononga ke foua 'e he Ngaahi Patiseti, Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue mo e Ngaahi Polokalama 'oku fakataumu'a ki he <i>NTFT</i>	17
Ko e Ola' 'i he Kaveinga 3: Ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki' mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue	26
Ko e Ola' 'i he Kaveinga 4: Fa'u 'o e founga ki <i>hono</i> pule'i'aki mo toe ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki ki hono fakakau atu 'a e <i>NTFT</i> 'I he fakahoko fatongia 'a e Fonua	28
Ko e Ola' 'i he Kaveinga 5: Fakakau atu 'a e tokotaha kotoa pē pea 'ikai ha li'ekina	31
4. IVI NGĀUE PEA MO E NGAĀHI NAUNAU KE FAKAHOKO'AKI 'A E 'ĀSENITA 2030	33
Ko e Ola' 'i he Kaveinga 1: fakamatala'i 'a e ngaahi fiema'u mo e ngaahi naunau ki hono fakahoko'aki 'o e ngaahi fakahoko fatongia ki he <i>NTFT</i>	33
Ko e Ola' 'i he Kaveinga 2: fakahoko 'a e ngāue fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki	37
Ko e Ola' 'i he Kaveinga 3: tokangaekina 'o e ngaahi pole 'e malava 'o hoko tupu mei he fakahoko fatongia ki he <i>NTFT</i>	38
5. FOUNGA HONO MUIMU'I, SIOFI MO LIPOOTI 'O E NGAĀHI FAKAHOKO FATONGIA 'A E 'ĀSENITI 2030	39
Ko e Ola' 'i he Kaveinga 1: ngaahi fatongia mo e ngaahi founga ki hono muimui'i mo siofi pea fakahoko'aki 'a e fa'u 'o e lipooti	39
Ko e Ola' 'i he Kaveinga 2: ngaahi me'afua pea mo e ngaahi fakamatala 'oku ngāue'aki	41
Ko e Ola' 'i he Kaveinga 3: fakaa'u 'o e ngaahi fakamatala ki he ngaahi kupu fekau'aki	43
6. KO HONO 'ANALAI SO 'O E NGAĀHI TALI KI HE NGAĀHI OLA 'O E 'ATITA NA'E 'OMAI MEI HE NGAĀHI POTUNGĀUE, NA'E FAKAHOKO KI AI 'A E 'ATITA	47
7. AOFANGATUKU	49
8. NGAĀHI FOKOTU'U	51
NGAĀHI MA'U'ANGA FAKAMATALA	53
NGAĀHI FAKALAHĪ:	
1. Ngaahi Taumu'a 'Atita, Ngaahi fehu'i mo e Ngaahi Kaveinga	54
2. 'Analaiso 'o e ngaahi kupu fekau'aki	55
3. Tohi 'Avetakai	59
4. 'Tepile 2' 'i he <i>TSDF II 2015 - 2025</i>	64

FAKAFE'ILOAKI

Ko 'etau ngāue fetokoni'aki fakataha' ke a'usia 'a e "Ola Fakafonua Fakalukufua", mo e "Ngaahi Kaveinga Ngāue Fakalukufua" (7) 'oku tuhu ki ai 'etau palani fakafonua, "Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga Hono II", (*TSDF II*), ko e taumu'a mahu'inga taha' ia. Kuo fakakau mai 'e he Pule'anga' 'a e 'Asenita 2030 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'a ia 'oku 'i ai 'a e Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloa, (*NTFT*), 'e 17 mo e ngaahi tāketi 'e 169 ki he 'etau palani fakafonua pea ko ia ai, kuo tau kau fakataha mo e kau Memipa kotoa 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'i hono ngāue'i fakataha ke a'usia 'a e *NTFT*. 'Oku'ou fiefia lahi 'aupito ke fakafe'iloaki atu 'a e 'atita'ni, ko e makamaile ki homau Va'a 'Atita 'o e Ola' mo faka'ilonga'i homau fatongia ki hono vakai'i mo tokoni'i hotau hala fononga ki he 'etau Ngaahi Kaveinga Ngāue Fakalukufua mo e *NTFT* 'i he taimi tatau.

Na'e fakatokanga'i 'i he 'Āsenita 2030 'o e *NTFT* ko e "tefito'i fatongia 'o e Pule'anga' ke vakai'i mo muimui'i 'i he lēvolo fakavaha'apule'anga pea mo e kolope, ke malava 'o tala 'a e a'usia 'o e taumu'a ngāue 'a e *NTFT* 'i ha hili 'o e ta'u 'e 15.

Ko e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale, (*TOAG*) 'oku' mau kau i he tokoni'i hono feinga'i ke a'usia 'a e taumu'a ngāue 'Āsenita 2030 pea mo e *NTFT*. 'Oku 'i ai leva 'a e ngafa fatongia 'o e *TOAG* fekau'aki mo hono vakai'i mo muimui'i hono fakahoko 'o e *NTFT*.

Ko e 'atita ko 'eni' ko e fuofua vakai tau'atāina ia 'a e 'Atita' ki he tokateu 'oku fakahoko ki he *NTFT* pea ko e taha 'eni 'o e tokoni 'a e *TOAG* 'i hono poupoua 'o e fakakaukau ko 'eni'. 'Oku to e palani foki 'a e *TOAG* ki he kaha'u', ke fakahoko hano 'atita'i 'o e ola' 'i he fa'unga 'o e *NTFT*. 'I hono fakahoko 'e he 'Atita' hono fatongia', 'oku'ne poupoua ai 'a e Taumu'a Fika 16 'a e *NTFT*, ke taliui mo 'ata-ki-tu'a 'a e fakahoko fatongia ki he ngaahi kupu fekau'aki.

Ko e 'atita'ni na'e fakahoko ia ko e 'atita fakatahataha 'a e ngaahi 'Ofisi 'Atita 'o mamani mo e Pasifiki, 'o tatakī mei he va'a 'o e Pule'anga Fakatahataha (*Division for Public Administration and Development Management of the United Nations Department of Economic*), Kautaha Ngaahi 'Ofisi 'Atita Fakamāmani Lahi (*Social Affairs, Knowledge Sharing Committee of the International Organisation of Supreme Audit Institutions (INTOSAI)*), pea mo e Kautaha 'a e Ngaahi 'Ofisi 'Atita 'o e Pasifiki (*Pacific Association of Supreme Audit Institutions (PASAI)*). 'Oku malava 'i he 'atita fakatahataha'ni ke fevahevahe'aki mo feako'aki ai 'a e Ngaahi 'Ofisi 'Atita' 'i hono fakahoko 'o e 'atita'ni.

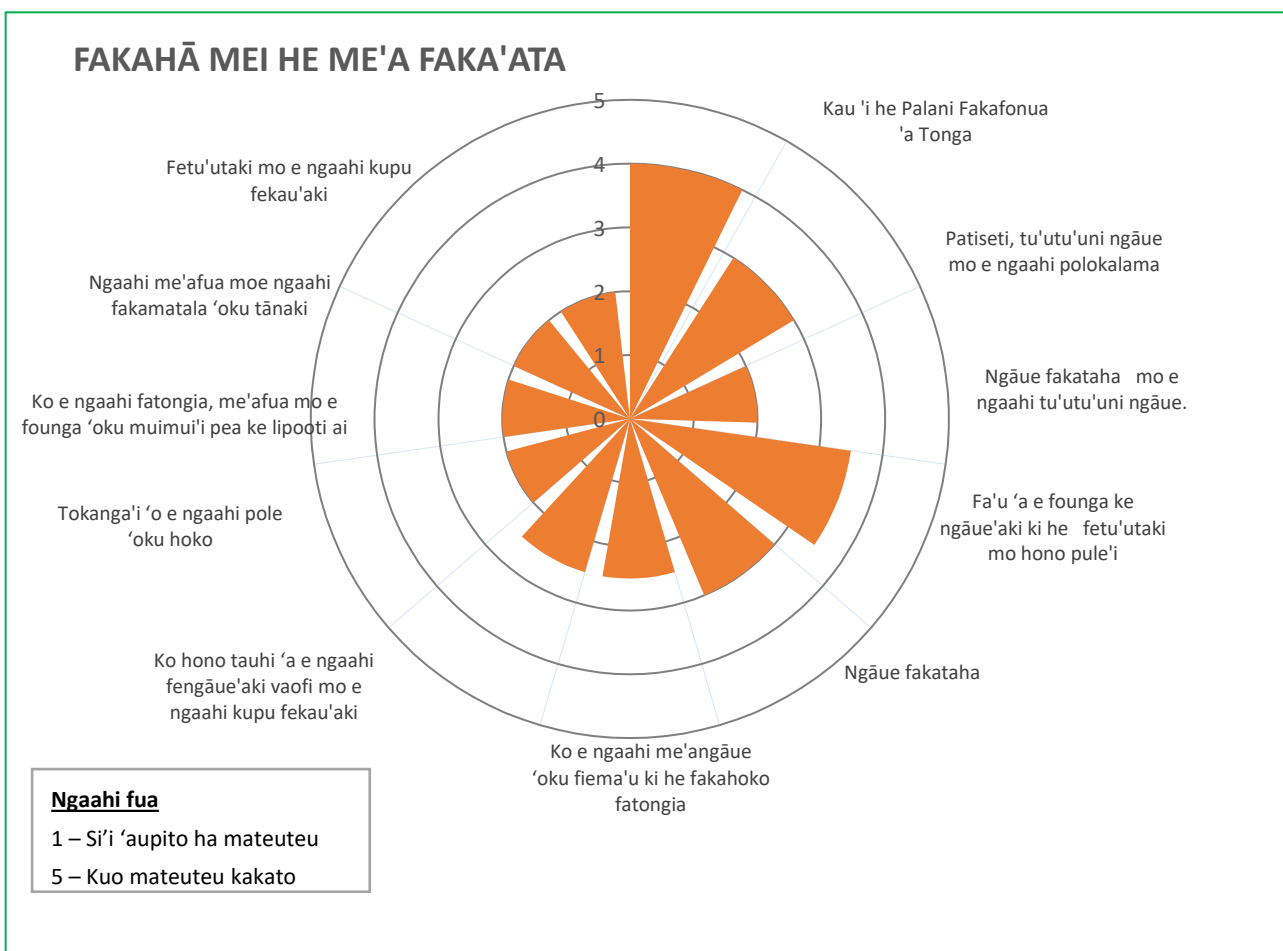
Sefita Tangi *FCPA*
'ATITA SENIALE

TO'O KONGA LALAHĪ 'O E LĪPOOTI

KO E TOKATEU 'A TONGA KI HONO FAKAHOKO 'O E NGAAHI TAUMU'A FAKALAKALAKA TU'ULOLOA

'Oku fakamo'oni 'a e 'atita'ni ki ha ngāue lahi ki hono fakakau mai 'o e 'Āsenita 2030 mo 'ene Ngaahi Taumu'a Fakalalakala Tu'uloa (*NTFT*) ki he Fa'unga Palani Langa Fakalalakala 'a Tonga hono II (*TSDFI*), 2015-2025. Ko e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process System*), 'oku'ne fakatahataha'i 'a e Palani Taimi Lōlōa mo e Patiseti' 'o fakamahino ai 'a e ivi ngāue mo e kaungāue 'oku fiema'u' pea pehē foki mo hono fakatokanga'i 'o e ngaahi fakatamaki 'e malava hoko mo e mateuteu ke matatali 'a e ngaahi fakatu'utāmaki ko ia' 'o ka'nau ka hoko mai. 'Oku kei fiema'u pe 'a e ngaahi fakalalakala ki he founga hono muimui'i 'o e hala fononga ki he *NTFT* pea ke' tau ngāue fakataha mo fepoupouaki ange.

HILA FAKA-'ATITA

Fekau'aki mo e ngaahi ngāue kuo fakahoko 'e Tonga'ni 'i he tokateu ki hono ngāue'i 'o e *NTFT*, ko e me'a faka'ata' 'oku'ne fakahā mai ko hono fakakau 'o e *NTFT* ki he palani fakafonua 'a e tu'unga lelei taha kuo a'usia' pea ko e ngaahi tu'unga kei fiema'u ke fai ha ngāue ki ai: 'a hono fakatahataha'i mo hono fakahoko 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue; fakamahino 'a e ngaahi fatongia kotoa pe; ngaahi fakafekau'aki; ngaahi founga ngāue ki hono muimui'i mo toe vakavakai'i pea mo hono lipooti; ngaahi me'afua 'o e ola mo e ngaahi fakamatala ki ai; pea mo e fakafetu'utaki mo e ngaahi kupu fekau'aki mo fai tu'utu'uni.

FAKAMĀ'OPO'OPO

Na'e fakamo'oni 'i Sepitema 2015 'e he kau mēmipa 'e 193 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha, kau atu ki ai mo Tonga'ni, 'a e 'Asenita 2030 ki he *Ngaahi Taumu'a Fakalalakala Tu'uloa, NTFT*. Ko e *NTFT* 'e 17 mo e ngaahi taketi 'e 169 'o e 'Asenita 2030 'oku makatu'unga 'i he Ngaahi Taumu'a Fakalalakala 'o e Mileniume, (*Millennium Development Goals*) pea 'oku fakataumu'a ke faka'ai'ai 'a e ngaahi ngāue lolotonga 'a e ta'u 'e 15 ki he ngaahi 'elia mātu'aki mahu'inga ki he fa'ahinga 'o e tangata mo hotau palanite'ni. Ke 'ne hakeaki'i 'a e melino fakalukufua, pea 'i he taimi tatau, feinga ke ta'aki-fu'u 'a e fa'ahinga kotoa pe 'o e masiva 'i he tapa kotoa pe. Ko e felotoi fakamamani lahi na'e mātu'aki tali 'e he Ngaahi Fonua Memipa ke feinga ke hiki 'a mamani ki he vaa'i hala 'o e malava tauhi ma'u 'a e tu'uloa 'o e tu'umalie mo e malava matatali 'i he taimi kotoa pe 'oku hoko mai ha fakatamaki, pea oua foki na'a tuku ke tuenoa ha taha.

Ko ia, fakatau ki he ngaahi taumu'a 'e tolu 'o e 'atita ni, (*Fakatātā 1*), 'oku fakahoko 'a e 'atita 'o e a'usia 'o e ola ko 'eni' ke vakai ki he ngaahi ngāue kuo fakahoko 'e he Pule'anga Tonga 'i Tonga'ni, 'oku nau taau mo fe'unga ki he tokateu ki hono ngāue'i 'o e *NTFT*

Fakatātā 1: Ngaahi Taumu'a 'Atita ki he Tokateu 'a Tonga ke fakahoko 'a e Ngaahi Taumu'a Fakalalakala Tu'uloa.

Taumu'a 'Atita

1. Ko e hā hono lahi mo kakato hono fakakau mai 'e he pule'anga 'a e 'Asenita 2030 ki he 'ene palani fakafonua?

2. Kuo fakapapau'i mo ma'u 'e he pule'anga 'a e ngaahi ivi ngāue mo e ngaahi talēniti pōto'i ngāue (ngaahi ve'eteka 'o e fakahoko ngāue) 'oku fiema'u ki hono fakahoko 'o e 'Asenita 2030?

3. Kuo fokotu'u 'e he pule'anga 'a e ngaahi founa ki hono tokoni'i, muimui'i, toe vakai'i, mo hono lipooti 'o e teuteu ki hono fakahoko 'o e 'Asenita 2030?

Na'e ma'u 'a e ngaahi fakamo'oni 'o e 'atita'ni mei he 'emau vakai'i fakaikiiki 'o e ngaahi lekooti pea mo e fetalanoa'aki faka'eke'eke mo e Va'a Palani 'o e 'Ofisi 'o e Palemia (*PMO*), Va'a Patiseti 'o e Potungāue Pa'anga (*MoF*), mo e Potungāue Sitetisitika. 'Ikai ko ia pe, na'e 'oatu foki mo e ngaahi tohi savea 'ave takai (*questionnaires*) ki he 'Ofisi 'o e Kalake Pule 'o e Fale Alea 'o Tonga.

NGAAHI FAKAMO'ONI MO E NGAahi FOKOTU'U TEFITO:

Taumu'a 'Atita 1: Ko e hā hono lahi mo kakato hono fakakau mai 'e he pule'anga 'a e 'Asenita 2030 ki he 'ene palani fakafonua?

A. *Ngaahi ola:*

1. 'Oku fakahā mahino 'e Tonga 'a honau fatongia ki hono fakahoko 'aki 'a e *NTFT* pea pehē foki ki he 'Asenita 2030.
2. 'Oku fokotu'u foki 'e he Fale Alea 'a e ngaahi Komiti kehekehe ke 'nau ngāue fakataha ki hono vakai'i mo tokanga'i 'a e *NTFT*.
3. 'Oku kei fakatatali foki ke fakapaasi mei he Kapineti' 'a e fokotu'u atu ke 'i ai ha sino makehe ke 'ne hanga 'o tokanga'i taafataha 'a e ngaahi fakahoko fatongia ki he *NTFT*.

4. 'Oku te'eki ke fa'u pe 'i ai ha founnga pau ki hono fetu'utaki holo 'o e *NTFT*.
5. Kuo 'osi hanga foki 'e Tonga 'o fakakau 'a e *NTFT* 'i he 'enau Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga II (2015-2025) (*TSDF II*)
6. Ko e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process Systems*) 'oku ngāue'aki 'i he palani pea mo e patiseti 'a e Pule'anga 'oku'ne hanga 'o fakahoa 'a e ngaahi palani mo e patiseti takitaha 'a Tonga' ki he *NTFT* 'oku fekainga'aki mo ia'.
7. Ko e *TSDF II* 'oku'ne makupusi 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'oku 'omai 'e he Palani pea 'oku kaungatonu 'a e ngaahi palani kotoa hangē ko e palani 'a e kominiuti, palani fakakolo, palani fakasekitoa, palani fakafonua ki he palani fakalukufua 'a Tonga.
8. Ko e ngaahi kupu fekau'aki kotoa pe ko e sekitoa, pe ko e ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'oku tonu ke'nau ngāue fakataha ke fakapapau'i 'oku'nau taumu'a taha pe ki he ngaahi fokotu'utu'u 'o e *TSDF II*.
9. Ko e *TSDF II* 'oku'ne hanga ai 'o fakamatala'i 'a e ngaahi founnga ki hono fakakau atu 'a e ngaahi kupu fekau'aki ki he *NTFT*.

E. Ngaahi Fokotu'u:

1. Ko e Va'a Palani - PMO 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke 'i ai ha tokoni ke fakahoko 'e he Komiti makehe ke ngāue ki hono tokanga'i 'a e taumu'a tu'uloa pea ngāue fakataha ki hono feinga ke fakamali'i 'a e ngaahi kupu'i lao fakamamani lahi' 'oku fe'unga tonu mo e anga 'o e tu'u 'a Tonga. 'Oku mei heni leva 'e malava ke 'ilo'i ko e hā 'a e ngaahi 'Āsenita 2030 pea mo e *NTFT* 'oku kaungatonu ki he anga 'o e tu'u 'a Tonga'.

2. Ko e Va'a Palani - PMO ke'ne fakahoko: (1) Feinga'i ke fakakakato 'a e founnga pau ki he fetu'utaki holo 'o e *NTFT* ke ngāue'aki eni 'i he ta'u 2019 'e he ngaahi mēmipa 'o e Komiti fekau'aki ki hono tokanga'i 'o e taumu'a tu'uloa (*kapau 'oku a'u atu ki ai kuo fakapaasi 'e he Kapineta 'a e fokotu'u ko 'eni*).

Ko e Komiti leva ko 'eni' 'oku tonu ke'ne malava 'o (2) 'ilo ki he anga 'o e tu'u 'a Tonga mo 'ene ngaahi fiema'u' 'o fakatatau ki he ngaahi founnga fetu'utaki 'oku ngāue'aki 'e he Pule'anga Fakatahataha 2018-2022. Mei hono fakahoko eni' 'e malava ai ke ngāue fakataha 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' 'o 'ikai ke'nau takitaha ngāue pe 'iate kinautolu ke feinga'i 'enau ngaahi taumu'a ngāue kā 'oku'nau vahevahe 'a e ngaahi ngāue 'oku fēlave'i mo hono feinga ke a'usia 'a e *NTFT*.

3. Ko e 'Ofisi 'o e Kalake 'o e Fale Alea' 'oku tonu ke'ne hanga 'o tukupā 'a e ngaahi Komiti 'i he Fale Alea ke'nau hanga 'o talanoa'i ha founnga ke ngāue fakataha ai 'a e ngaahi Komiti' felāve'i mo hono tokanga'i 'a e *NTFT*. 'I hono fakahoko eni' 'e malava ai ke 'i ai 'a e sisitemi pau ke ngāue'aki 'e he Fale Alea' ke fakapapau'i 'oku'ne poupoua 'a e *NTFT*.
4. Ko e Va'a Palani - PMO ke ngāue fakataha mo e Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ngaahi Sekitoa', kau Fakafofonga 'o e kakai' pe ko e Fale Alea' 'i hono fakamali'i 'o e ngaahi palani faka-sekitoa, ngaahi palani fakafonua', ngaahi palani fakavahe' pea mo e ngaahi palani 'a e komiuniti' ki he *TSDF II*. Ko e ngaahi taumu'a ngāue tefito 'a e Pule'anga' 'oku tonu ke malava 'o makupusi ai 'a e ngaahi palani 'a e komiuniti' 'o 'ohake ia ki he ngaahi palani fakavahe' pea mei ai ki he palani fakafonua'. 'Oku mei heni 'e malava ai ke 'ilo'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai fakalukufua' he 'oku'ne poupoua leva 'a e fakakaukau he 'ikai ke tuenoa ha tokotaha ta'e tokanga'i ke 'ilonga hono le'o he ngaahi feinga ki hono poupoua 'a e *NTFT*. He 'oku fekainga'aki 'a e ngaahi palani kotoa mei'he kominiuti ki he palani fakavahe, palani fakafonua ki he palani 'a e ngaahi sekitoa takitaha.

- **Taumu'a Atita 2:** Kuo fakapapau'i mo ma'u 'e he pule'anga' 'a e ngaahi ivi ngāue mo e ngaahi talēniti pōto'i ngāue (ngaahi ve'eteka 'o e fakahoko ngāue) 'oku fiema'u ki hono fakahoko 'o e 'Asenita 2030?

A. *Ngaahi ola:*

10. 'Oku ngāue'aki 'e Tonga 'a e Polokalama Patiseti (*Program Budget System*) 'oku'ne hanga 'o faka'asi mai ai 'a e ngaahi kaveinga ngāue takitaha.
11. Neongo 'oku te'eki ke ngāue kakato 'aki 'e he Pule'anga Tonga 'a e ngaahi naunau 'o e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process System*) ka 'oku malava 'e he sisitemi' ni ke'ne hanga 'o fakatokanga'i 'a e ngaahi matavaivai 'o e fakahoko fatongia 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga pea mo e ngaahi founa ke fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi matavaivai ko 'eni.
12. 'Oku 'ikai ke fu'u mahino 'a e founa hono fakapa'anga 'o e ngaahi fokotu'utu'u ke fakahoko 'aki 'a e ngāue ki hono a'usia 'o e *NTFT*' 'i he 'ene a'u ki he 2030.
13. Ko e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process System*) 'oku ngāue'aki' 'oku'ne hanga ai 'o siofi 'a e ngaahi pole mo e ngaahi fiema'u 'e lava 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'o ngāue'aki fakapotopoto ki hono fakahoko'aki 'a e *NTFT*'.

E. *Ngaahi Fokotu'u:*

5. Ko e Va'a Patiseti –*MoF* pea moe Va'a Palani - *PMO* 'oku'nau fakahoko 'a e ngaahi ako ki hono feinga ke 'ilo'i mo 'analaiso 'a e ngaahi matavaivai he fakahoko fatongia pea ke fokotu'u ha ngaahi founa ke'ne hanga 'o solova 'a e ngaahi matavaivai ko eni'. Ko hono fakahoko eni' 'e malava ai ke hanga 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'o 'ilo'i koe hā 'a e ngaahi fiema'u he fakahoko fatongia ke muimui'i ma'u pe ke 'ilo'i ai 'oku fakahoko fakalelei 'a hono fakahoko 'o e *NTFT*.
6. Ko e Va'a Patiseti - *MoF* 'oku'ne hanga ai 'o to'o mai 'a e fakakaukau 'o e *Addis Ababa Action (AAA)* 'aia ko e taha 'eni 'o e founa ki hono fakahoko 'a e sivi'i pe 'oku a'usia nai 'a e taumu'a ngāue fakatatau ki he ngaahi naunau na'e ngāue'aki 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga'. 'E malava 'o 'ilo'i heni pe 'oku 'i ai ha founa fo'ou ke ngāue'aki ki hono fakahoko 'aki 'a e *NTFT*' pea pehē foki ki he ngaahi fiema'u fakafonua 'a e Pule'anga Tonga'.

Taumu'a Atita 3: Kuo fokotu'u 'e he pule'anga' 'a e ngaahi founa ki hono tokoni'i, muimui'i, toe vakai'i, mo hono lipooti 'o e teuteu ki hono fakahoko 'o e 'Asenita 2030?

A. *Ngaahi ola*

14. 'E kau atu 'a Tonga ki he fakataha 'i he 2019 ki hono siofi 'a e ngaahi fonua kuo nau 'osi tokateu ki he *NTFT*.
15. Ko e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' 'oku fiema'u ke'nau muimui'i, sivi'i mo lipooti 'enau ngaahi fakahoko fatongia kotoa pe.
16. Ko hono fa'u 'o e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Sitesitika 'a Tonga ki he 2018-2023 na'e fakahoko ia 'i Tisema 2018.
17. 'Oku kei fakahoko 'a e feinga ke mā'opo'opo ha sisitemi ki hono fua 'o e fakahoko fatongia' pea pehē foki ki hono tānaki 'o e ngaahi fakamatala.

18. Ko hono fa'u 'o e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Sitetisitika 'a Tonga ki he 2018-2023 'oku'ne fakakau atu ki ai 'a e ngaahi fetu'utaki mahu'inga 'oku tonu ke fakahoko 'e he ngaahi kupu fekau'aki pea 'oku fakakau atu ia 'i he ta'umu'a fika 2 'o e lipooti 'atita ko 'eni' 'a ia 'oku fakalea,"Ko e Fetu'utaki, ko e malava ke ma'u 'a e ngaahi fakamatala, ngāue'aki 'a e ngaahi fakamatala pea pehē foki ki he taumu'a fika 4 'o e lipooti 'atita ko 'eni: Ko e sisitemi sitetisitika fakafonua ke malava 'o ngāue'aki 'e he ngaahi kupu fekau'aki' 'okapau tenau fiema'u".

E. Ngaahi fokotu'u:

7. *Ko e Sitetisitika 'a Tonga pea pehe foki ki he Va'a Palani-PMO mo e ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'oku' nau kaungatonu ki hono fokotu'u 'o e ngaahi founa fengāue'aki fakataha ki hono fakapapau'i 'oku tonu 'a e ngaahi me'afua' pea pehe foki ki he ngaahi taumu'a kuo fokotu'u ke a'usia. 'E malava foki heni ke poupoua 'a e totonu 'o e ngaahi fakamatala 'oku ngāue'aki pea 'e tokoni ia ki he fakalakalaka 'a hono fakahoko 'o e ngaahi 'Āsenita 2030 pea mei ai 'e malava lelei 'o muimui'i, sivi'i pea mo lipooti 'a e ngaahi a'usia kuo lava. Ko e ngaahi fengāue'aki fakataha ko 'eni' 'oku malava lelei ia 'o kapau 'e tali ke ngāue'aki 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Sitetistika 'a Tonga ki he 2018-2023.*

AOFANGATUKU

Neongo 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke fakalelei'i 'a e ngaahi fakahoko fatongia ki hono fakakau mai 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'a Tonga ki he ta'umu'a ngāue ko 'eni', ka 'oku lava pe 'o tala he ngaahi fokotu'utu'u 'a e pule'anga 'o Tonga 'oku' nau 'osi hanga 'o fakakau atu 'a e 'Āsenita 2030 pea pehē foki ki he NTFT 'i he ngaahi palani fakafonua 'a Tonga. 'Oku kei feima'u pe 'a e fakalelei ki hono feinga ke ngāue'aki kakato 'a e me'afua pe ko e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process System*) 'oku ngāue'aki ke 'ne malava 'o tala ai pe koe hā 'a e ngaahi kakai 'oku fiema'u ke fakahoko'aki 'a e ngāue ko 'eni. Ko e ngaahi fatongia ki hono muimui'i mo sivi'i 'o e fakahoko fatongia 'a ia na'e fokotu'u 'e he *TSDf II* 'oku kei fiema'u pe 'a e ngāue fakataha 'o e ngaahi sekitoa fekau'aki pea pehē foki ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga' mo e Va'a Palani-PMO pea mo e Sitetisitika 'a Tonga ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a hono muimui'i mo sivi'i 'o e ngaahi fakahoko fatongi ko 'eni.

KONGA 1 - TALATEU

Ko e
taumu'a 'o e
'Atita

**Tokateu 'a Tonga ki hono fakahoko 'o e Ngaahi Taumu'a Fakalalaka
Tu'uloa (NTFT)**

Ngaahi 'uhinga 'o e 'atita na'e fakahoko

1.1 Na'e taumu'a foki hono fakahoko 'o e 'atita ko 'eni' koe'uhi' ko e ngaahi lēsoni na'e ako mei he Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalaka 'o e Mileniume'. Na'e fiema'u foki mei ai ke 'i ai ha tokateu ke maau ki hono fakahoko'aki 'o e fatongia ki he *NTFT*'. 'Oku fiema'u foki ke mātu'aki mateuteu 'a Tonga mei he ngaahi kupu kehekehe 'oku kaungatonu ki hono fakahoko 'o e *NTFT*'. 'I he taimi tatau 'oku fiema'u ke fepoupouaki pea ke fakakau 'a e ngaahi tefito'i fakakaukau 'oku 'ohake 'i he 'Āsenita 2030 'a ia 'oku taumu'a 'aki ke 'oua 'e ongo'i tuenoa ha taha, 'i he fakahoko fatongia ko 'eni ki hono paotoloaki 'o e *NTFT*'.

1.2 'E tokoni foki 'a e 'atita ko 'eni' ki hono a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'a e 'Atita Seniale 'a ia ko hono feinga'i ke fakalalaka hono feinga ke ako'i 'a e Va'a ko 'eni' 'i he 'Ofisi' 'oku'ne tokanga'i 'a e ngaahi 'atita'i 'o e Ola'. Ko e kautaha fakamamani lahi 'oku'ne tokanga'i 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o e Ngaahi 'Ofisi' 'Atita (*INTOSAI Development Initiative*) pea pehē foki ki he Kautaha 'a e Ngaahi 'Ofisi' 'Atita 'o e Pasifiki, *PASAI (Pacific Association of Supreme Audit Institutions)* na'a' nau tokonia 'a e Ngaahi 'Ofisi' 'Atita 'a e Pasifiki' 'i hono fakatahataha'i mai 'a e ngaahi 'ofisi'ni ki hono fakahoko 'o e 'atita'ni. Pea na'e fakataumu'a 'a e 'atita fakatahataha ko 'eni' ki he fakakaukau, "koe hā nai 'a e ngaahi founa 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi fonua 'o e pasifiki ke tokateu ha ngaahi fokotu'utu'u ki he *NTFT*'.

1.3 Ko hono 'uhinga faka'osi pē, ko e 'atita ko 'eni' koe fuofua 'atita ia 'oku fakahoko 'e he 'Ofisi' 'o e 'Atita Seniale 'a Tonga ko 'ene kau atu ki hono 'oatu 'a e sio tau'atāina ki he Pule'anga Tonga 'i he tokateu 'oku'ne fakahoko ki he *NTFT*' pea mo e ngaahi polokalama ngāue 'oku fokotu'utu'u 'e Tonga ki he *NTFT*'.

Taumu'a 'Atita

1.4 Ko e ngaahi taumu'a 'atita 'e tolu (3) 'oku fakahoko 'a e ngāue ki ai:

1. *Ko e hā hono lahi mo kakato hono fakakau mai 'e he pule'anga 'a e 'Asenita 2030 ki he 'ene palani fakafonua?*
2. *Kuo fakapapau'i mo ma'u 'e he pule'anga' 'a e ngaahi ivi ngāue mo e ngaahi talēniti pōto'i ngāue (ngaahi ve'eteka 'o e fakahoko ngāue) 'oku fiema'u ki hono fakahoko 'o e 'Asenita 2030?*
3. *Kuo fokotu'u 'e he pule'anga' 'a e ngaahi founa ki hono tokoni'i, muimui'i, toe vakai'i, mo hono lipooti 'o e teuteu ki hono fakahoko 'o e 'Asenita 2030?*

1.5 Mei he ngaahi taumu'a koē 'o e 'atita ko 'eni' 'oku fa'u mei ai 'a e ngaahi fehu'i ke'ne hanga 'o tali tonu 'a e ngaahi taumu'a kuo fokotu'u. Mei ai na'e fa'u leva 'a e ngaahi fehu'i ke vahevahe ia ki he ngaahi tefito'i fakakaukau 'oku'ne kaungatonu mo e ngaahi tefito'i 'ilo 'o e 'Āsenita 2030 pea mo e *NTFT* (vakai ki he *Fakalahi 1*).

Ngaahi fakangatangata 'o e 'Atita

1.6 Ko e 'atita ko eni 'oku'ne fakataha'i 'a e ngaahi founa ngāue pau 'oku ngāue'aki 'e he pule'anga pea pehē foki ki he ngaahi fokotu'utu'u na'e fakahoko talu mei Sepitema 2015 'o tokateu ki he fakahoko 'o e 'Āsenita 2030 'a ia 'oku kaungatonu mo Tonga'ni.

1.7 'Oku 'ikai kau atu 'i he 'atita ko 'eni 'a hono siofi 'o e ngaahi fakaikiiki 'o e fakahoko fatongia ki he *NTFT* takitaha 'i Tonga'ni, ka ko hono siofi pe 'o e tokateu 'a e Pule'anga Tonga ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi fatongia ki he *NTFT*'.

1.8 'Oku toe kau atu foki 'i hono hanga 'e he 'atita 'o siofi fakalukufua 'a e founa 'oku ngāue'aki' pea malava ke fakahoko'aki 'a e fatongia ki he *NTFT*. 'Oku fakapapau'i foki heni 'a e founa ke fengāue'aki katoa 'a e ngaahi kupu fekau'aki. Ko e ngaahi fokotu'utu'u 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' 'oku fai tatau ia ki he taumu'a 'a Tonga ki hono Langa fakalalakaka 'o Tonga'. 'Oku tonu ke 'ohake heni 'a e ngāue fakataha 'a e ngaahi sino ngāue 'a e Pule'anga' mei he ngaahi lēvolo takitaha pea moe sekitoa takitaha pea poupoua ki ai 'a e Tonga kotoa.

1.9 Ko e 'atita ko 'eni na'a'ne siofi 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue na'e fakahoko 'e he ngaahi kupu kaungatonu 'o e Pule'anga Tonga' 'a ia 'oku kau atu ki hono fakahoko 'a e fatongia ki he *NTFT*'.

- Va'a Palani-*PMO*
- Va'a Patiseti -*MoF*
- 'Ofisi Sitesitika 'a Tonga.

Ngaahi me'afua 'o e 'Atita

1.10 Na'e ngāue'aki foki 'e he 'atita 'a e ngaahi me'afua kuo 'osi fakamo'oni'i pea ngāue'aki 'e he Pule'anga Fakatahataha (*United Nations Resolution 70/1, United Nations Development Group (UNDG) (2017) Mainstreaming the 2030 Agenda for Sustainable Development Reference Guide to UN country Teams*). Na'e to'o foki 'a e ngaahi me'afua 'oku kaungatonu mo e tu'u 'a Tonga 'a ē 'oku fakahā atu ia 'i he 'atita ko 'eni'.

Founa hono fakahoko 'o e 'Atita

1.11. Ko e founa na'e fakahoko'aki 'a e 'Atita:

Founa 'o e 'Atita	Ngaahi ma'u'anga fakamatata		'Analaiso na'e fakahoko 'e he 'Atita
Ko e kamata'anga 'o e 'atita na'e teuteu'i ai ha Tohi 'Avetakai	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Va'a Palani (taimi 'eni na'e kei 'i he malumalu 'o e Potungāue Pa'anga) ➤ 'Ofisi Sitesitika 'a Tonga 	Novema 2017	'Analaiso 'o e ngaahi tali na'e ma'u mai
Ngaahi faka'eke'eke 'o e kau taki ngāue mo e kaungāue.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Va'a Palani-<i>PMO</i> ➤ Va'a Patiseti-<i>MoF</i> ➤ 'Ofisi Sitesitika 'a Tonga. 	'Epeleli, Mē, 'Aokosi 2018	'Analaiso 'o e faka'eke'eke na'e fakahoko
Ko e ngaahi fehu'i na'e ngāue'aki pea na'e to'o mai ia mei he ngaahi fehu'i na'e teuteu'i 'e he Pule'anga Fakatahataha pea pehē ki	<ul style="list-style-type: none"> ➤ 'Ofisi 'o e Kalake Pule 'a e Fale Alea ➤ Ko e Sea 'o e Komiti Pa'anga 'a e Fale Alea 	Sepitema, 'Okatopa 2018	'Analaiso 'o e ngaahi ma'u'anga fakamatata na'e ma'u mai mei he faka'eke'eke' pea

he ngaahi me'a ngāue 'oku ngāue'aki 'e he Fale Alea ki he <i>NTFT</i> .			pehē foki ki he tohi na'e ma'u 'o 'analaiso he lolotonga 'o e 'atita
'Analaiso 'o e ngaahi tohi 'oku ma'u mai mei'he ngaahi kupu fekau'aki.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Ngaahi pepa na'e ma'u mai mei'he Va'a Palani-<i>PMO</i>, Va'a Patiseti-MoF pea pehē foki ki he 'Ofisi Sitesitika 'a Tonga. ➤ Ko e ngaahi tali ki he Tohi 'avetakai. ➤ Ko e 'analaiso 'o e ngaahi faka'eke'eke na'e fakahoko ➤ Ngaahi pepa mei'he Pule'anga Fakatahataha 		'Analaiso 'o e ngaahi ma'u'anga fakamatala ko 'eni pea pehē foki ki he ngaahi pepa na'e ma'u mai ki he 'atita'ni

Ko e lao 'o e 'Atita

1.12. Na'e palani pea fakahoko 'a e 'atita'ni 'o līpooti fakatatau ki he Lao 'Atita Fakamamani lahi ki hono fakahoko 'aki 'o e 'Atita'i 'o e Ola (*ISSAI standards on Performance Audits*).

Fōtunga 'o e Līpooti

1.13. Ko e hokohoko 'eni 'o e līpooti:

Konga 2	Sio fakalukufau 'a e 'Atita.
Konga 3	Ko e ngaahi ola 'o e 'atita ki he makatu'unga 'Atita 1 – Fakataha'i 'o e 'Āsenita 2030 ki he fakahoko fatongia fakalotofonua 'a Tonga'ni.
Konga 4	Ko e ngaahi ola 'o e 'atita ki he makatu'unga 'Atita 2 – Ko e Kaungāue mo e ngaahi tanaki 'oku fiema'u ke ngāue'aki ki hono fakahoko'aki 'a e fatongia 'o e 'Āsenita 2030.
Konga 5	Ko e ngaahi ola 'o e 'atita ki he makatu'unga 'Atita 3 – Ko hono vakai'i pea mo hono muimui'i pea līpooti 'a e tu'unga 'oku fakahoko'aki 'a e 'Āsenita 2030.
Konga 6	'Analaiso 'o e ngaahi tali mei'he ngaahi feitu'u na'e 'atita'i
Konga 7	Ko e Aofangatuku 'o e 'Atita
Konga 8	Fakamā'opo'opo 'o e ngaahi fokotu'u 'i he ola 'o e 'atita na'e fakahoko

KONGA 2 – VAKAI FAKALUKUFUA ‘A E ‘ATITA

Ko e ‘Āsenita ‘i he ‘ene fekau’aki mo e Fakalalaka Tu’uloa

2.1 ‘I Sepitema 2015, na’e fakatahataha ai ‘a e ngaahi fonua mēmipa ‘o e Pule’anga Fakatahataha ‘a ia ‘oku kau atu ki ai ‘a Tonga ‘o fakahoko ‘a e fakataha ki he taumu’a ngāue, “Ko hono liliu ‘a mamani: ‘Āsenita 2030 ki he *NTFT*”. Ko e ‘Āsenita 2030 na’e fa’u ia mei’he ngaahi a’usia ‘o e Ngaahi Taumu’a Langa Fakalalaka ‘o e Mileniume ‘a ia “ko e taha foki ‘o e pole ko hono feinga’i ke fakatokanga’i ‘a e faka’amu ke faka’auha ‘a e nofo masivesiva ‘i mamani’ pea ‘oku fiema’u ke feinga’i ha founa ke tauhi ‘o tu’uloa ‘a e Ngaahi Taumu’a Fakalalaka”.

Fakatātā 2: Ko e ngaahi makatu’unga ‘e nima ‘o e ‘Āsenita 2030

Ma’u’anga Fakamatala: <http://www.oneworldcentre.org.au/global-goals/agenda-2030-and-the-sdgs>. Fakahoko eni ‘i ‘Okatopa, 2018.

2.2 Ko e ‘Āsenita 2030 ko ‘eni’ ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kaveinga lalahi ‘e 17 ‘a ia ‘oku ‘iloa ko e *NTFT*. ‘Oku fakataumu’a ‘a e ngaahi kaveinga lalahi ko ‘eni’ ki hono a’usia ‘o e sio fakamamani lahi ki he tafa’aki fakasosiale, faka’ekonōmika pea pehē ki hono tokanga’i ke tolonga ‘a e ‘ātakai (*Fakatātā 3*).

2.3 Ko e ‘Āsenita 2030 ‘oku’ne hanga ai ‘o fakamamafa’i ko hono a’usia ‘o e ngaahi kaveinga lalahi ko ‘eni hono faka’apa’apa’i ‘o e ngaahi fa’unga palani ‘o e ngaahi fonua takitaha mo hono ngaahi tu’utu’uni. ‘A ia ‘oku ‘i he fonua takitaha ke’ nau hanga ‘o fakamatala’i ‘a e ngaahi taumu’a ‘oku’ nau fiema’u ke a’usia pea ke fakafehoanaki mo kaungatonu ki he *NTFT*’.

2.4 ‘Oku toe hanga foki ‘e he ‘Āseinta 2030 ‘o fakamamafa’i mai ko hono fakahoko ‘o a’usia ‘a e *NTFT* ‘oku malava ia ‘o kapau ‘e fengāue’aki kātoa ‘a e ngaahi kupu fekau’aki ‘o e pule’anga’ pea mo e sosaieti ‘i he lolotonga’ni ‘o a’u atu ki he ta’u 2030

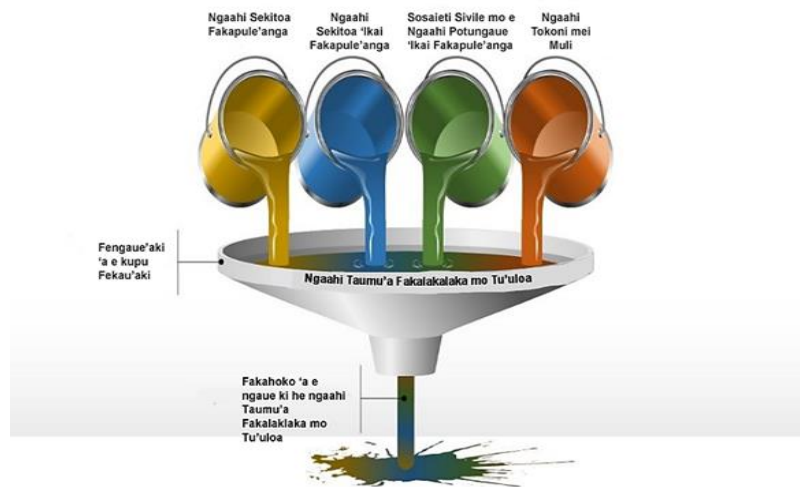
Fakatātā 3: Ko e ngaahi taumu'a 'e 17 'o e NTFT 'o e 'Āsenita 'a e Pule'anga Fakatahataha.

Ma'u'anga fakamatala: Pule'anga Fakatahataha

2.5 'Oku 'oatu foki 'e he 'Āsenita 2030 'a e fakaafe ki he ngaahi kupu fekaukau'aki 'oku kaungatonu ki he NTFT ke fakahoko 'a e ngāue fakataha 'i hono vahevahe 'a e ngaahi 'ilo makehe, fakamatala kuo fakapapau'i pea mo hono ngaahi sitesitika, ngaahi 'ilo kuo a'usia, ngaahi fakamatala fakatekinolosia, ngaahi naunau 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e ngāue ko 'eni' pea pehē ki hono founa 'e fakapa'anga 'aki mo poupoua 'a hono fakahoko 'o e ngāue ki he NTFT ('a ia 'oku fakahā atu 'i he *Fakatātā 4*). Vakai ki he *Fakalahi 2* 'a ia ko hono 'analaiso 'o e ngaahi kupu fekau'aki' ki hono fakahoko 'o e ngāue ki he NTFT.

Fakatātā 4: Ko e fengāue'aki 'a e ngaahi kupu fekau'aki

Ma'u'anga fakamatala: 'Analaiso 'a e 'Atita

‘Āsenita 2030 pea mo Tonga

2.6 ‘Oku kau atu foki ‘a e pule’anga Tonga ‘i hono fakahoko ‘o e ngāue mahu’inga ki hono tataki ‘a e *NTFT* pea mo hono teuteu’i ‘o e ngaahi kupu fekaukau’aki ‘oku kaungatonu ki he *NTFT* hangē ko e ngaahi Komiti kehekehe fakafonua, mo fakamamani lahi.

2.7 Ko e ngaahi potungāue ‘a e pule’anga na’e fakatokanga’i ‘e he ‘Atita’ ‘oku kaungatonu ‘enau fakahoko ngāue’ ki hono teuteu’i ‘o e ngaahi founa ke fakahoko’aki ‘a e *NTFT*.

1. Ko e Va’a Palani-*PMO*. Ko e potungāue eni ‘a e pule’anga ‘oku’ne hanga ‘o tataki ‘a hono siofi, lipooti pea mo hono poupoua ‘o e ngaahi fakataha ki hono teuteu’i ‘a e ngaahi founa ke fakahoko’aki ‘a e *NTFT*. Ko e toe tafa’aki foki ko ‘eni’ ‘oku hoko ia ko e feitu’u ‘oku’ nau fakahoko ‘a e fa’unga ‘o ha tu’utu’uni ngāue ke’ne hanga ‘o ‘ohake ‘a e fakakaukau ke palani’i pea fakahoko ‘o fa’u ha ngaahi tu’utu’uni ngāue ‘oku kaungatonu ki he palani fakafonua ‘a Tonga pea pehē foki ki he *NTFT*.
2. Ko e Va’a Patiseti-*MoF*. Ko hono fatongia ke fokotu’u ‘a e ngaahi ma’unga pa’anga ‘e malava ke’ne hanga ‘o fakapa’anga ‘a e *NTFT* ‘aki hono ngāue’aki ‘a e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) ki hono palani’i fakata’u tolu ‘a e fakahoko fatongia ‘a e pule’anga pea pehē foki ki he ngaahi fakapa’anga ‘oku ‘omai ‘e he ngaahi tokoni mei he ngaahi sino kehekehe fakamāmāni lahi.
3. Ko e ‘Ofisi ‘o e Sitesitika ‘a Tonga. Ko e ‘Ofisi eni ‘oku’ne tataki mo fakatahataha’i mai ‘a e ngaahi fa’unga fakamatala fakasitesitika ‘a ia ‘oku fiema’u ke’ne hanga ‘o fakahaa’i ‘a e fakalakalaka mo e ngaahi tu’utu’uni ngāue ki hono muimui’i ‘o e fakahoko fatongia ki hono a’usia ‘a e *NTFT* na’e palani ki ai ‘a e Pule’anga¹.

2.8 Ko e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process System*). Ko e sisitemi ‘eni ‘oku’ne hanga ‘o ‘omai ‘a e ngaahi palani fakata’u tolu ‘a e ngaahi potungāue ‘a e pule’anga mo e ngaahi me’a ngāue na’e fokotu’u ke ngāue’aki. Ko hono mahu’inga eni:

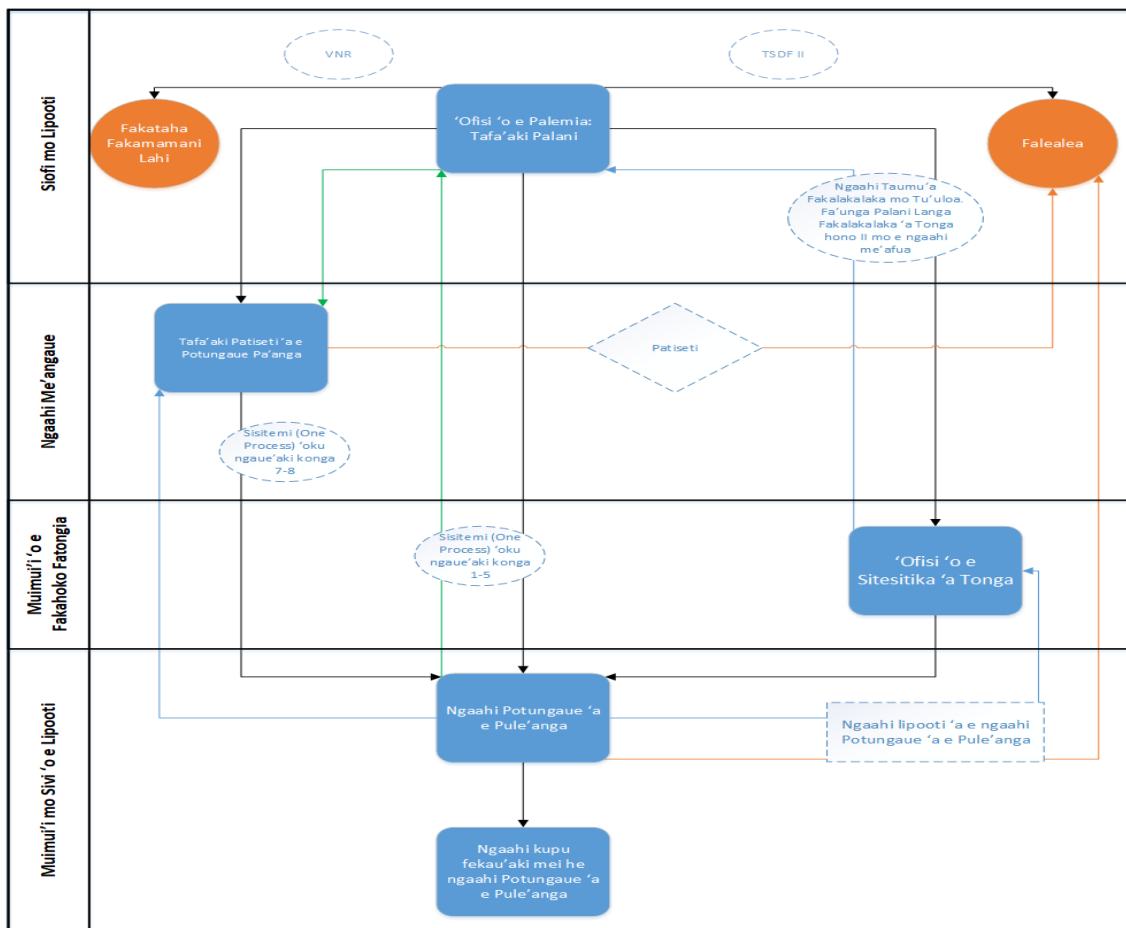
1. Ko e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process System*) ‘oku’ne ‘omai ‘a e founa fa’unga ‘oku’ne malava ‘o tala ‘a e ngaahi ola ‘o e ngāue ke fakahoko ‘e he potungāue ‘a e pule’anga takitaha mo ‘ene kaunga ki he ngaahi ola ‘o e fokotu’utu’u ngāue ‘a e ngaahi potungāue takitaha pea pehē foki ki he ‘ene kau atu ki he ngaahi kaveinga ngāue ‘a e fonua. Kuo ‘osi fakahoko foki ‘a hono fakahoa ‘o e *NTFT* ki he *TSDF II* ‘a ia ‘oku malava ke tala ai ko e ngaahi fakahoko fatongia ‘a e ngaahi potungāue ‘a e pule’anga kuopau ke fekainga’aki ‘a e ngaahi kaveinga ngāue kuo’ nau fokotu’utu’u ki he *TSDF II* pea pehē foki ki he *NTFT* ‘oku kaungatonu ki he ‘enau fakahoko fatongia.

¹ Palani Sitetisitika Fakalakalaka ‘a Tonga, 2018-2023.

2. Ko e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process System*) 'oku'ne hanga 'o 'omai 'a e kainga tonu 'a e patiseti 'a e potungāue 'a e pule'anga ki he *NTFT*. He ko e ngaahi patiseti 'a e potungāue 'a e pule'anga 'oku fakafalala ia 'i he ngaahi taumu'a ngāue ke fakahoko 'a ia 'oku faka'asi koe 'i he ngaahi palani fakata'u tolu 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga.
3. Ko e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process System*) 'oku'ne tokonia 'a e founga ki hono muimui'i mo sivi'i 'o e *NTFT* pea ke'ne siofi 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'a 'ene fakahoko fatongia' fakatatau ki he ngaahi palani fakata'u tolu na'e tali ke ngāue'aki.

2.9 Ko e fōtunga eni hono fa'unga 'o e founga ki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue 'i he *NTFT* 'a ia 'oku hā atu 'i he *Fakatātā* 5.

Fakatātā 5: Fekainga'aki 'a Tonga mo e ngaahi kupu fekau'aki 'oku ngāue ki he *NTFT*.

Ma'unga fakamatala: Ko e 'analaiso na'e fakahoko 'e he 'Atita

- Ko e fengāue'aki 'a e ngaahi kupu takitaha 'oku'ne hanga 'o tatakia 'a e *NTFT* pea mo e ngaahi potungāue 'a e pule'anga, ko e Va'a Palani - *PMO* pea pehe ki he Fale Alea mo e ngaahi kupu fekau'aki mei he Pule'anga Fakatahataha (*UN's HLPF*).
- Fengāue'aki 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga mo e Va'a Palani - *PMO*
- Fengāue'aki 'a e Va'a Patiseti - *MoF* mo e ngaahi potungāue 'a e pule'anga)
- Fengāue'aki 'a e Sitesitika 'a Tonga mo e ngaahi potungāue 'a e pule'anga
- Fengāue'aki 'a e Va'a Patiseti - *MoF* mo e ngaahi potungāue 'a e pule'anga pea pehe ki he Fale Alea

KONGA 3 – KO HONO FAKATAHATAHA'I 'O E 'ĀSENITA 2030 PEA MO E ANGA 'O E TUKUNGA 'ĀTAKAI 'OKU 'I AI 'A TONGA

Fakamā'opo'opo 'o e ngaahi ola:

1. Ko e NTFT kuo 'osi fakakau atu ia 'i he TSDF II(2015-2025).
2. 'Oku kei fai pe 'a e fakatatali ke tali 'e he Kapineti' 'a e fokotu'u na'e fakahū atu fekau'aki mo e fokotu'u ha fa'unga pule'i ke'ne hanga 'o tokanga'i 'a e ngaahi fakahoko fatongia ki he NTFT.
3. Ko e sisitemi (One Process Systems) 'oku'ne fakataha'i ai 'a e Palani pea mo e Patiseti 'a e pule'anga pea 'i he taimi tatau 'oku 'i ai 'a 'ene kainga tonu ki he NTFT.
4. 'Oku 'osi lava foki 'e he pule'anga Tonga 'o tala 'a e ngaahi fatongia 'oku tonu ke' nau fakahoko ki he ngaahi fokotu'utu'u 'o e 'Āsenita 2030' pea pehē foki ki he NTFT.
5. 'Oku ngāue 'a e Fale Alea mo e ngaahi Komiti kehekehe ki hono siofi 'o e fakahoko ngāue ki he NTFT.
6. 'Oku te'eki ke 'i ai ha fa'unga 'a e pule'anga' ke ngāue'aki pau ki hono fetu'utaki holo 'o e ngaahi fakahoko fatongia 'a e NTFT.
7. 'Oku 'omai 'a e 'ata totonu ke 'i ai 'a e fekainga'aki 'a e ngaahi palani kehekehe hangē ko e palani 'a e kominiuti, palani fakavahe, palani fakasekitoa, palani fakafonua ki he TSDF II.
8. 'Oku fiema'u pe ke fekainga'aki 'a e ngaahi sekitoa fekau'aki mo e ngaahi potungāue 'a e pule'anga ki he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga II. '
9. 'Oku toe hanga foki 'e he TSDF II 'o fakaha'i mai 'a e founa ki hono fakakau mai 'a e ngaahi kupu kehekehe ki he taumu'a ke fakatolonga 'a e NTFT.

OLA 'O E 'ATITA: KAVEINGA 1: KO HONO FAKATAHATAHA'I 'O E NTFT MO E TSDF II PEA PEHE FOKI KI HE 'ENE NGAahi TU'UTU'UNI NGĀUE MO E NGAahi FOUNGA KE NGĀUE'AKI.

OLA 'O E 'ATITA: KAVEINGA 2: KO HONO TOFA 'O E HALA FONONGA KE FOUA 'E HE NGAahi PATISETI, NGAahi TU'UTU'UNI NGĀUE MO E NGAahi POLOKALAMA 'OKU FAKATAUMU'A KI HE NTFT

3.1 Ola 'o e 'Atita 1: Kuo 'osi fakahoko 'i Tonga hono fakakau atu 'a e NTFT ki he TSDF II.

3.2 Makatu'unga 'o e 'atita: 'Oku fakalakalaka 'a hono fakakau atu 'a e NTFT ki he ngaahi palani 'a e pule'anga pehē foki ki he 'enau ngaahi fokotu'utu'u, ngaahi tu'utu'uni ngāue pea pehē foki ki he ngaahi founa oku'ne hanga 'o tala 'a e halanga fononga ki hono a'usia 'o e ngaahi taumu'a ngāue, ngaahi tāketi pea mo e ngaahi me'afua ke fua 'aki 'a e ngaahi palani fakasekitoa, palani fakafonua, palani fakavahe pea pehē foki ki he ngaahi palani fakakolo.

3.3 'I he 'analaiso na'e fakahoko 'e he 'atita hangee ko e ngaahi faka'eke'eke mo hono 'analaiso 'o e ngaahi tohi 'ave takai na'e ma'u mai 'a e fakamatala ko 'eni. Ko e fakamatala ko 'eni mei he Va'a Palani 'o e 'Ofisi Palēmia ki he TSDF II. 'Oku malava ke siofi 'o 'ilo ai 'oku 'osi 'i loto pea 'oku kau foki hono feinga ke kau 'i he palani ko 'eni' 'a e NTFT 'oku kaungatonu ki Tonga 'a ia 'oku hā atu 'i he Fakatātā 8.

3.4 Ko e *TSDF II* na'e tali 'e he Fale Alea ki mu'a ia pea toki fakahoko 'a hono 'omai 'e Tonga 'a e 'Āsenita 2030. Na'e fiema'u leva ke fai hano siofi ke fakakau atu 'a e *NTFT* ki he *TSDF II*. Na'e tokoni mai foki 'a e *UNDP* (*kautaha 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha*) 'i hono fakahoko 'o e mape'i ke kau ki loto 'a e *NTFT* ki he *TSDF II*. 'A ia 'oku malava heni ke tala lelei 'a e halanga fononga 'o e *NTFT*. 'Oku hā atu 'i lalo 'a e konga lalahi 'e tolu 'o e mape na'e fakahoko 'e he Pule'anga Fakatahataha:

- Tofa 'o e Hala totonu ke foua 'e he *NTFT* – Fakataha'i 'a e *NTFT* 'oku kaungatonu ki he *TSDF II* mo hono ngaahi kaveinga ngāue.
- Ko e founa ke muimui'i mo fakapapau'i 'a e fakahoko ngāue, kau atu ki ai 'a e founa hono fakapa'anga 'a e tokotaha ngāue mataotao ki he fatongia ke tokonia 'a e Va'a Palani ('a ia na'e lolotonga 'i he malumalu 'o e Potungāue Pa'anga) pea ko e sisitemi na'e ngāue'aki ko "*Tracker System*".
- Ko hono fakafehoanaki 'o e tu'unga 'oku 'i ai 'a Tonga ki he *TSDF II* –
 - a. Ko e *TSDF II* 'oku fakakalakalasi ki he ngaahi lēvolo 'e tolu 'a ia koe: Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue, Ngaahi Kaveinga Ngāue pea mo e *NTFT*. 'Oku mahu'inga foki 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga he 'oku kau kinautolu ki hono fakahoko 'o e Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue pea mei ai 'e malava leva 'o a'usia 'a e Ngaahi Kaveinga 'o e *TSDF II* 'a ē 'oku 'osi kaungatonu ki ai 'a e *NTFT*.
 - e. Ko e *NTFT* 'a e ngaahi taumu'a 'e 66 'oku felāve'i ia mo e fakahoko fatongia 'i Tonga. Ko e *TSDF II* 'a e ngaahi me'afua ki hono fua 'aki 'o e fakahoko fatongia. Ko e Va'a Palani-*PMO* ke'ne hanga 'o - fakapapau'i 'oku fakataha'i 'a e ngaahi me'afua 'oku 'i he *TSDF II* pea pehe foki ki he *NTFT*. 'A ia ko e me'afua lolotonga 'oku ngāue'aki 'oku hā atu 'i lalo:
 - i. Ko e ngaahi me'afua 'oku malava 'o tōnaki mei he *NTFT*;
 - ii. Ko e ngaahi me'afua mei he *TSDF II*.

3.5 'I he *TSDF II* 'oku'ne 'osi fakahā mai pe ai 'a e kaungatonu ki he *NTFT*.

3.6 Ko e taha foki 'a e 'uluaki sitepu 'oku fakahoko 'e Tonga' ko hono feinga'i ke fakamali'i 'a e *NTFT* ki he *TSDF II* 'aia 'oku lave kiai 'a e 'Āsenita 2030 'i he fika 55:

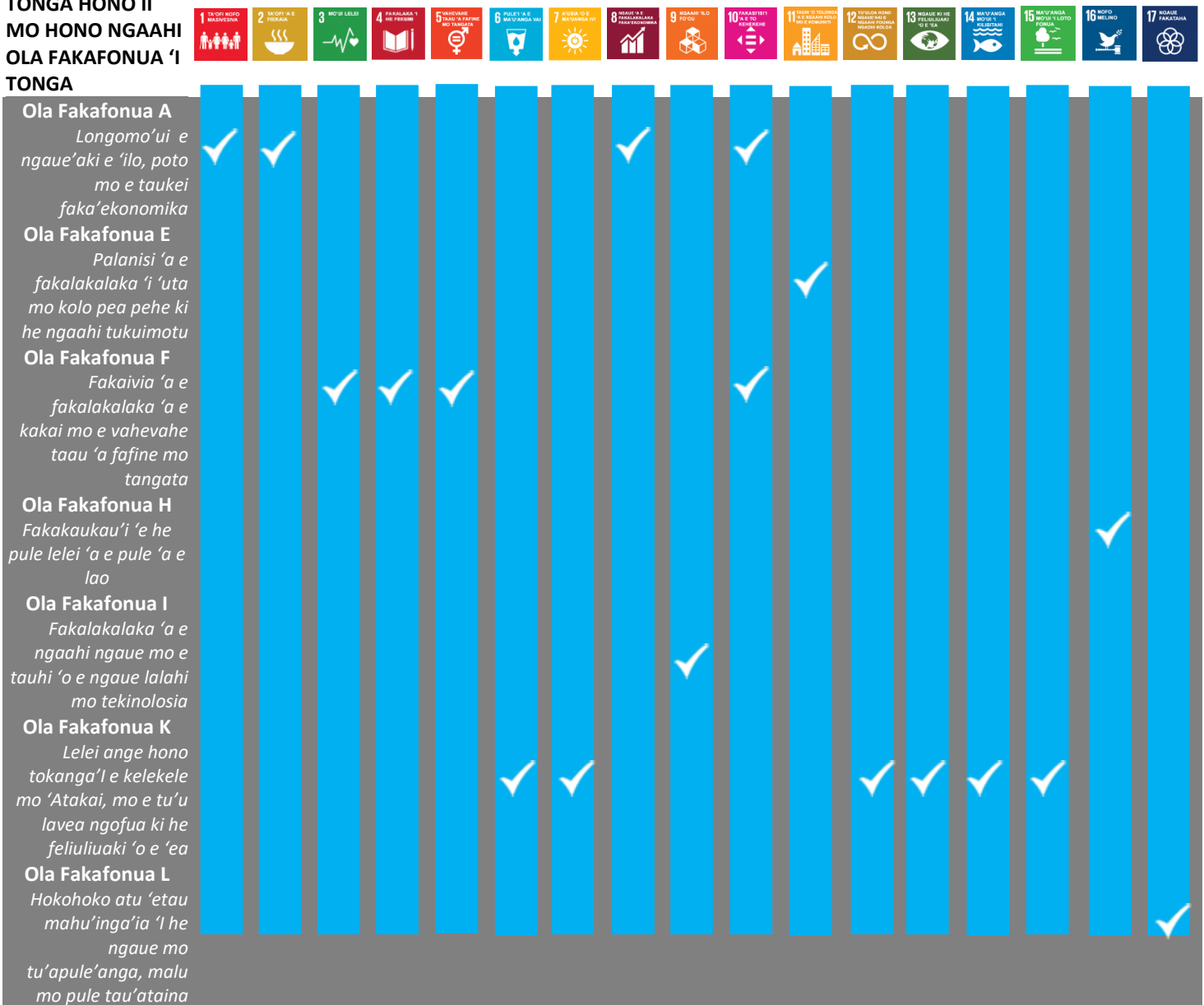
"Ko e *NTFT* mo hono ngaahi tāketi 'oku'ne fakakau ki ai 'a e sio fakamāmani lahi 'oku 'ohake ai 'a e ngaahi tefito'i mo'oni, ko e ngaahi me'a ngāue 'oku fiema'u ki he langa fakalakalaka 'o e ngaahi fonua takitaha. Ko e ngaahi taketi ko 'eni' 'oku'ne 'ohake ai 'a e ngaahi taumu'a 'a e Pule'anga takitaha 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi makatu'unga ki hono tataki 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi pule'anga. Ko e ngaahi pule'anga 'oku'ne hanga 'o fakahoa 'a e ngaahi taumu'a 'oku tonu mo fe'unga ke'nau fakahoko 'o faka'asi ia 'i he 'enau fa'unga palani fakafonua. 'A ia 'oku fiema'u ke 'ilo pau ki he fekāinga'aki 'a e ngaahi taumu'a fakalakalaka pea mo 'ene tu'u faka'ekonōmika, sosiale pea pehē foki ki he tafa'aki 'o e 'ātakai."

3.7 Ko e 'Āsenita 2030 'oku'ne hanga 'o fakamatala'i mai 'a e *NTFT*. Ko ia ko hono fakahoko fakalelei 'o e *NTFT* 'oku tonu ke hanga 'e he ngaahi fonua takitaha 'o ohi ke ngāue'aki 'a e 'Āsenita 2030. 'Oku 'i he mafai 'o e ngaahi fonua takitaha ke'nau hanga 'o fili pe ko fe'ia 'a e ngaahi ta'umua 'oku kaungatonu mo 'enau fakahoko fatongia 'o feinga ke ngāue'aki 'i he fonua ko ia. 'I hono fakahoko 'eni' 'oku'ne faka'ai'ai ke fakavave 'a e fakahoko fatongia ke a'usia 'a e *NTFT* pea pehē foki ki he 'Āsenita 2030. Na'e kau atu foki 'a Tonga ki he fakahoko 'o e ngāue ko 'eni' pea kuo lava lelei ia tupu mei he tokonia 'e he Pule'anga Fakatahataha (*UNDP's MAPS process*).

Fakaātā 6: Ko e TSDf II mo e ngaahi mape folau na'e fakafehoanaki ia ki he NTFT.

**FA'UNGA PALANI
LANGA
FAKALAKALAKA 'A
TONGA HONO II
MO HONO NGA'AAHI
OLA FAKAFONU'AI
TONGA**

Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloa

3.8 **Ola 'o e 'Atita 1.1:** Na'e hanga 'e Tonga 'o fokotu'utu'u 'o e halanga fononga 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga hono II pea mo e NTFT ki he ngaahi 'Elia 'o e Kulupu takitaha 'a ia 'oku 'i ai hono ngaahi tu'utu'uni pau kuopau ke fai tatau ki ai.

3.9 Ko e ngaahi 'analaiso na'e fakahoko 'e he 'atita 'o e ngaahi pepa fakamatala na'e ma'u mai mei he Va'a Palani - PMO 'oku'ne tala mai ai na'e 'osi fakahoko hono mape 'o e TSDf II pea mo e NTFT ia he ngaahi 'uhinga ko'eni:

1. Ngaahi 'elia (Cluster Areas)
 - a. Ko e taimi 'oku hoko ai ha fakatu'utamaki fakaenatula hangē ko e afā pe ko e hake mai 'a e tahi ki he fonua. 'Oku tō 'a e tokanga ki he ngaahi sekitoa takitaha 'i he taimi 'oku te'eki ke hoko mai ha fakatamaki fakaenatula.

- e. Ko e ngaahi 'elia ko 'eni: (1) Ko e tokateu 'oku fiema'u he taimi pe ko ia (2) Ko e tokateu ki hono fakaaeake mei he fakatamaki fakaenatula na'e hoko (3) Ko e taimi 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi fakalelei tupu mei he ngaahi maumau na'e hoko he taimi 'o e fakatamaki fakaenatula.
2. Ko e halafononga 'a Ha'amoia (*Samoa Pathway*)
 3. Ko e ngaahi tu'utuni (*SENDAI*) na'e 'omai
 4. Ko e ngaahi kautaha fakamāmāni lahi 'oku'ne tokanga'i 'a e fehikitaki holo 'a e kakai.

3.10 Fokotu'u 1:

3.11 Na'e fokotu'u atu 'e he 'atita ki he Va'a 'o e Palani-PMO 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke 'i ai ha tokoni ke fakahoko ha kōmiti makehe ke ngāue fakataha ki hono feinga'i ke tā 'a e halanga fononga 'o e ngaahi kupu lao fakamāmāni lahi 'a ia 'oku kau tonu ki ai 'a Tonga 'i he 'ene tu'u 'i he *TSDF II*. Ko hono fakahoko 'eni' 'e malava leva ke poupoua 'a e fokotu'u ke a'usia 'a e 'Āsenita 2030 pea pehe foki ki he *NTFT* 'i Tonga ni.

3.12 **Ola 'o e 'Atita 1.2:** *Ko e Ngaahi Taumu'a Ngāue'a e Pule'anga ki he ta'u 2018-2021 'oku' ne 'osi talamai mahino ai 'a e fekāinga'aki 'a e TSDF II mo e NTFT. .*

3.13 'I he kongā hono 5 'o e *TSDF II* 'oku'ne fakahā ai "ko e pule'anga 'oku ne faka'amu ke fakahoko 'a e ngaahi kaveinga ngāue kuo 'osi palani'i 'oku fiema'u ke'ne 'ohake ai 'a e mahu'inga ke fai 'a e tokaekina 'o e ngaahi kaveinga ngāue ko 'eni' pea ko e hā fua 'a e ngaahi 'elia 'e fakamamafa ki ai 'a e ngāue 'a e pule'anga."².

3.14 Ko hono fakahoko ko 'eni hono 'analaiso 'o e Ngaahi Taumu'a Ngāue Tefito 'a e Pule'anga ki he ta'u 2018 -2021: 'Oku tō mamafa 'a e palani ko 'eni 'a e pule'anga' ki he ongo sekitoa 'e ua 'i he ta'u 'e fā ka hoko mai.

3.15 Na'e tō folofola ai 'a e Tama Tu'i ko Siaso Tupou VI 'i he fakataha hono 73 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'o pehē 'oku kau atu 'a Tonga ki he taumu'a 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16, mo e 17 'o e *NTFT*³.

3.16 **Ola 'o e 'Atita 1.3:** *Ko hono fakahoa 'o e ngaahi palani 'a e sekitoa, palani 'a e ngaahi fakavahe pea pehē foki ki he palani fakafonua ke poupoua ki he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga II pea pehē foki ki he NTFT 'oku kei fiema'u pe ke fai 'a e tokangaekina ke fakamalohi'i 'ene fengāue'aki.*

3.17 Ko e *TSDF II* 'oku'ne 'omai mahino 'a e palani 'a ia 'oku hā 'i he kongā 5 mo fakamatala'i 'a e ngaahi palani kōtoa mei he sekitoa, fakavahe pea mei ai ki he palani fakafonua. 'Oku tataki foki eni 'e he ngaahi kaveinga ngāue 'o e *TSDF II*.

3.18 Ko e Palani fakavahe' 'oku'ne 'omai ai 'a e ngaahi palani 'a e kominiuti takitaha mo hono vahe 'oku kau atu ki ai. Ko e palani pe 'a Lakepa 'i Novema 2015 na'e ma'u mai ke fai ki ai 'a e 'atita.

3.19 Ko e 'analaiso 'a e 'Atita na'a'ne fakatokanga'i ai 'a e ngaahi 'elia 'a e kominiuti takitaha ka 'oku 'ikai ke malava ke lava 'o tala mahino 'a e halanga 'o e ngaahi palani ko 'eni ki he Ngaahi Kaveinga Ngāue 'a e *TSDF II*.

3.20 Ko e ngaahi palani sekitoa pe 'e ono (6) na'e fakahoko ki ai 'a e 'atita, 'a ia ko e palani sekitoa pē 'e ua (2) na'e malava ke sio ki ai 'a e 'atita 'oku 'i ai 'ene felāve'i mahino ki he *TSDF II* pea pehē foki ki he *NTFT (Tepile 1)*.

3.21 Ko e tokolahi 'o e ngaahi palani fakasekitoa na'e 'uluaki fa'u ia te'eki ke fa'u 'o e *NTFT*. Ko ia ai na'e fiema'u ke fai hono siofi kātoa 'a e ngaahi palani fakasekitoa ka na'e 'osi 'a e ngāue 'a e 'atita pea ko e palani fakasekitoa pe 'e 4 na'e ma'u mai ke sio ki ai 'a e 'atita.

² TSDF II 2015-2025, p.79.

Tēpile 1: Ko e ngaahi palani fakasekitoa na'e siofi 'e he 'atita mo 'ene felāve'i ki he TSDf II pea pehē foki ki he NTFT.

<u>Palani fakasekitoa</u>	<u>Ko e felāve'i mo e Ngaahi Kaveinga Ngāue'o e TSDf II</u>	<u>Ko e felāve'i 'o e Ngaahi Kaveinga Ngāue'o TSDf Ipea mo e NTFT</u>
<p>Ko e Palani fakasekiota 'a Tonga ki he tafa'aki 'o e Ngoue ki he ta'u 2016-2020 (<i>Tonga Agriculture Sector Plan 2016 – 2020</i>).</p>	<p>'I he konga hono 24 'o e Palani fakasekitoa 'a Tonga ki he tafa'aki 'o e Ngoue 'oku fakahā ai: "Ko e fakaangaanga 'o e TSDf IIna'e 'omai ia 'i he 2014 pea na'e toki fakakakato hono fa'u ki he 2015 'a ia ko e taimi tatau pe 'eni na'e fakahoko ai hono fokotu'utu'u mo fa'u 'a e Palani fakasekitoa 'a Tonga ki he tafa'aki 'o e Ngoue ki he ta'u 2016-2020. Ko e TSDf II 'oku 'ikai ke fu'u fakaiiki hono fakamatala'i 'o e Palani fakasekitoa 'a Tonga ki he tafa'aki 'o e Ngoue 'o hangē ko hono fakamatala'i 'o e Palani fakasekitoa 'a Tonga ki he tafa'aki 'o e Ngoue hono I. Ko ia ai na'e faingata'a leva ke fakafehoanaki 'a e palani ko 'eni ki he TSDf II Ka neongo ia ko e Ngaahi Kaveinga Ngāue 'e 3 mei he Ngaahi Kaveinga Ngāue 'e 7 'o e TSDf II 'oku 'i ai 'ene fekau'aki ki he Palani fakasekitoa 'a Tonga ki he tafa'aki 'o e Ngoue: (i) Fakalalaka 'i kolo mo 'uta (ii) pule lelei (kau atu ki ai 'a e Potungāue Ngoue, Me'atokoni pea mo e Vao'akau (MAFFF); pea mo e (iii) Ko e matu'uekina pea tu'uloa foki hono tauhi 'o e 'ātakai mo e feliuliaki 'o e 'ea.</p>	<p>Na'e 'ikai ke malava 'o tala mahino 'a e felāve'i ko 'eni tupu pe mei he 'ikai ke kakato 'a e ma'u'anga fakamatala.</p>
<p>Ko e Palani fakasekitoa 'a Tonga ki he Toutai ki he ta'u 2018-2030 (<i>Tonga Fisheries Sector Palan 2018-2030</i>).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e ngaahi ola 'eni mei he fepōtalanōa'aki na'e fakahoko 'i 'Epeleli mo e ngaahi sekitoa fekau'aki. 	<p>Fakatatau ki he ola na'e ma'u mei he fakataha 'a e Va'a Palani –PMO 'i 'Epeleli 2018 ko e ngaahi tefito'i ta'umu'a 'eni na'e felāve'i ai 'a e Palani fakasekitoa 'a Tonga ki he Toutai ki he Ngaahi Kaveinga Ngāue 'a e TSDf II ko e ngaahi kaveinga ngāue A, H pea mo e K.</p>	<p>NTFT fika 1, 2,6, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16</p>
<p>Ko e Halanga fononga 'o e Takimamata ki he ta'u 2014-2018 (<i>Tonga Tourism Road Map 2014 – 2018</i>)</p>	<p>'Ikai ke ma'u ha fakamatala 'i heni 'oku felāve'i mo e ngaahi kaveinga ngāue 'a e TSDf II</p>	<p>'Ikai ke malava 'o fai ha fakahoa 'o e felāve'i ko 'eni tupu pe mei he fakamatala na'e 'omai ke fai 'a e ngāue ki ai 'a e 'atita.</p>
<p>Ko e Halanga fononga 'o e Ma'u'anga Ivi 'a Tonga ki he ta'u 2010-2020 (<i>Tonga Energy Road Map 2010 – 2020</i>)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ko e ngaahi ola 'eni mei he fepōtalanōa'aki na'e fakahoko 'i 'Epeleli mo e ngaahi sekitoa fekau'aki. 	<p>'Oku fekau'aki mo e Ngaahi Kaveinga Ngāue K</p>	<p>Ko e ola mei he ngaahi fepōtalanōa'aki na'e fakahoko 'e he Va'a Palani - PMO 'i 'Epeleli 2018 ko e NTFT 'eni 'oku kaungatonu ki he palani ko e taumu'a: 6,7,12,13,14,15</p>
<p>Ko e Ngaahi Ngāue Lalahi 'a Tonga ki he ta'u 2013-2023 (<i>Tonga National Infrastructure Investment Plan 2013 – 2023</i>)</p>	<p>Ko e Ngaahi Kaveinga ngāue 'eni 'oku kaungatonu ki ai 'a e palani ko 'eni: ko e kaveinga ngāue I, K pea mo e L</p>	<p>Ko e ngaahi ta'umu'a 'eni 'oku kaungatonu ki he palani ko 'eni ko e taumu'a: 6, 7, 9, 12, 13, 14, 15, 17 'o e NTFT.</p>

•Ko Palani ‘a Tonga ki he Ngaahi Ngāue Lalahi pea mo hono vakai’i ‘a e fakahoko fatongia na’e fai ki he ta’u 2013-2015 (*Tonga National Infrastructure Investment Plan Implementation Review 2013-2015*).

Ko e Halanga pule ‘o Tonga ki he ngaahi me’a fakapa’anga ki he ta’u 2014/2015 - 2018/2019. (*Public Financial Management Roadmap 2014/2015 – 2018/2019*)

‘Oku ‘ikai ke ma’u ha fakamatala ia ‘i he palani ko ‘eni ki he *TSDF II*.

Ko e *NTFT* ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he palani ko ‘eni.

Ma’u’anga Fakamatala: Ko e ‘analaiso na’e fakahoko ‘e he ‘atita

3.22 Ko e ‘isiū na’e fakatokanga’i ‘e he ‘atita ko e ‘ikai ke fe’unga ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku ma’u ‘e he ‘Atita ke fakahoko ‘aki ‘ene ngāue ki he ‘atita ko ‘eni:

- Ko e ngaahi vakai tau’atāina na’e fakahoko ki he ngaahi palani fakasekitoa (*Mid-term reviews of Sector Plans*)
- Ko e ngaahi Palani Fakavahe.
- Ko e ngaahi Palani lolotonga ‘o e ngaahi kominiuti.

3.23 Ko e ngaahi tohi ko ‘eni kapau na’e ma’u mai ‘e he ‘atita ‘e malava ai ke fakapapau’i ‘a e kainga ‘a e ngaahi palani takitaha ki he ngaahi taumu’a ngāue tefito ‘a e pule’anga, *TSDF II* pea pehe foki ki he *NTFT*.

3.24 Tupu mei he ‘ikai ke mahino lelei ‘a e fekāinga’aki ko ‘eni ‘a e ngaahi palani ‘oku’ne uesia ai pea ‘oku takitaha nofo pe ‘a e ngaahi palani sekitoa takitaha kae ‘ikai ke lava ‘o tala ‘a e fekāinga’aki ‘a e ngaahi palani’ takitaha. Mei ai leva ‘oku faingata’a ke a’usia ‘a e fakakaukau koe ‘o e *NTFT*’ ke fakakau ‘a e taha kotoa pea ‘oua na’a ongo’i ‘e ha taha ‘oku tuenoa mei he fakahoko ‘a e ngaahi ta’umu’a ngāue ko ‘eni tupu pe mei he ‘ikai ke fakahoko ha fe’ilongaki ‘oku ‘i ai ‘enau fekāinga’aki ki hono fakahoko ‘o e tokateu ki he *NTFT*

3.25 Ngaahi fokotu 2:

3.26 Ko e Va’a Palani -*PMO* ‘oku ngāue fakataha ia mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ngaahi sekiota kehekehe pe, ngaahi fakafonua ‘o e Fale Alea ke fakapapau’i ‘oku fakamali’i ‘a e felave’i ‘a e ngaahi palani fakasekitoa, palani fakafonua, palani fakavahe pea mo e palani fakakominiuti ki he *TSDF II*. Ko e ngaahi taumu’a tefito ‘a e pule’anga ‘oku fu’u fiema’u ke’ nau hanga ‘o siofi ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e kominiuti takitaha koe’uhi’ ke’ne malava ‘o tala kakato ‘a ‘ene felāve’i ki he palani fakavahe pea pehe foki ki he palani fakafonua. .

3.27 Ko hono fakahoko lelei hono fa’u ‘a e ngaahi palani fakakominiuti ‘oku’ne tala ai ‘a e halanga fononga mo e le’o ‘o e tokolahi ‘i he taimi ‘oku felāve’i ai mo e palani fakasekitoa, palani fakavahe pea a’u ai pe ki he palani fakafonua. Te’ne poupoua ai ‘a e fakakaukau ‘oku onгона ‘a e le’o ‘o e tokolahi pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘e ongo’i ‘oku tuenoa.”

3.28 Ika ko ia pe ka ‘oku hanga ‘e he ngaahi felālāve’i ‘o e ngaahi palani ko ‘eni ‘o ‘omai ‘a e halanga ‘oku fiema’u ke fakapa’anga pea ‘oku kaungatonu ‘eni ki he *TSDF II*, ngaahi ta’umu’a ngaue tefito ‘a e pule’anga pea pehe foki ki he *NTFT*.

3.29 Ola 'o e 'atita 2: Ko e tatali ki he Kapineti ke tali 'a e fokotu'u ke fa'u ha fa'unga pule'i 'o e NTFT

3.30 Makatu'unga 'o e 'Atita: Ko e 'Āsenita 2030 'oku'ne 'omai 'a e founa pule'i 'oku tonu ke fengāue'aki 'a e ngaahi kupu fekau'aki ki hono feinga ke takimu'a ke fakahoko 'a hono pule'i mo fakakau katoa mai 'a e Pule'anga ki hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia ko 'eni ke fai ha mateuteu ki he NTFT (whole of government approach).

3.31 Na'e fakahoko ha faka'eke'eke 'o e Va'a Palani-PMO pea na'e fakahoko mai 'oku 'i ai 'a e Komiti na'e fa'u ke'ne taafataha ki hono tokanga'i mo pule'i 'o e NTFT pea 'oku fakahū atu 'a e fakakaukau ko 'eni ki he Kapineti. 'I he lolotonga'ni 'oku te'eki ke tali mai mei he Kapineti 'a e fokotu'u ko 'eni. Na'e toe 'ave foki 'a e tatau 'o e fokotu'u ki he Potungāue ki Muli he ko kinautolu 'oku ngāue vāofi mo e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha (United Nations).

3.32 Ko e 'analaiso 'o e ngaahi tohi na'e ma'u ki he 'atita na'e fakatokanga'i ai ko e fakakaukau tatau na'e fakahoko ke fa'u ha Komiti ke'nau tokanga'i 'a e NTFT pea pehee foki ki he taimi koe na'e hoko ai 'a e Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalaka 'o e Mileniume 'a ia na'e fu'u fiema'u ke 'i ai 'a e Komiti makehe ke'ne tokanga'i 'a e fakahoko fatongia ko ia.

3.33 Ko e ngaahi kupu fekau'aki 'oku fokotu'u ke'ne hanga 'o tokanga'i 'o e NTFT 'oku 'ikai ke mahino honau ngaahi fatongia takitaha 'i he pepa koe na'e teuteu'i 'o fakahū atu ki he Kapineti. Kā 'oku 'i he ngaahi kupu fekau'aki ko 'eni 'a e ngaahi lao 'oku'ne pule'i ho'nau fatongia totonu takitaha pea 'e lava 'o fakahoa 'eni ki he ngaahi fiema'u ki he tokateu ki he NTFT mo fokotu'u ha ngaahi founa ke fakamānava'i 'aki 'a e ngaahi Komiti ko 'eni ke taafataha pe 'enau fakahoko fatongia ki hono tokanga'i 'o e NTFT.

3.34 Fakatatau ki he Va'a Palani-PMO 'oku fe'unga pe 'a e ngaahi lao takitaha 'o e ngaahi kupu fekau'aki ke'ne malava 'o tala mai 'a e ngaahi fatongia takitaha ki hono fakahoko 'o e NTFT. Ko e Tēpile 2 (Fakalahi 4) 'o e TSDF II 'oku'ne fakamatala mahino ai 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga mo 'enau ngaahi fatongia 'oku kaungatonu ki he NTFT.

3.35 Ko e ngaahi Komiti 'eni kuo fokotu'u atu ki he NTFT 'a ia 'oku hā atu he Fakatātā 7 pea mo e Fakatātā 8.

Fakatātā 7: Ko e Komiti 'a Tonga ki he NTFT.

Tefito'i Ngāue	Ngaahi fokotu'utu'u	Fatongia
<ul style="list-style-type: none"> • Fakakau 'i he ngaahi lipooti fakata'u 'a e tu'unga 'o e fakahoko fatongia 'a e <i>TSDF II</i> pea mo 'ene felāve'i ki he 'Āsenita 2030 pea mo e <i>NTFT</i>. • 'Oku 'i he Potungāue ki Muli ke ne hanga 'o fakahoko 'a e tu'unga 'o e fakahoko fatongia 'a Tonga ki he <i>NTFT</i> ki he Ngaahi Pule'anga Fakatahataha (<i>SAMOA Pathway to the United Nations</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • Palēmia 'o Tonga • Minisita 'e 8 • Tokoni mei he Pule'anga Fakatahataha (<i>UNDP Coordinator</i>) • Talēkita 'o e Ngaahi Kautaha 'o e Sosāieti Sivile (<i>Civil Society Organisation</i>) • Ko e Sea: Faifekau (<i>Chair Person of the Church Learders Forum</i>) • Palesiteni 'o e Kautaha Fakatahataha 'a e Ngaahi Pisinisi 	<ul style="list-style-type: none"> • Sea: Palēmia 'a Tonga • Tokoni Sea: Potungāue Pa'anga mo e Palani • Sekelitali: Va'a Palani-'Ofisi 'o e Palēmia

Fakatātā 8: Ko e Kōmiti Ngāue'ō e NTFT.

Tefito'i Ngaue	Ngaahi Fokotu'utu'u	Fatongia
<ul style="list-style-type: none"> • Poupoua ki he fatongia 'o e Komiti. • Fakamalohi'i 'a e founa ki hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala, founa ke muimui'i pea mo 'analaiso 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga mo e ngaahi kupu fekau'aki. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ngaahi Pulengāue 'e 10 • Fakafofonga mei he Pule'anga Fakatahataha (<i>UNDP Cordinator</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • Sea - Pulengāue 'o e Potungāue ki Muli • Tokoni Sea - Ko e Pule 'o e 'Ofisi Sitisitika 'a Tonga • Sekelitali - Va'a Palani-'Ofisi 'o e Palēmia

3.36 Ko e kaungāue ki hono fakahoko 'a e fatongia ko 'eni: Va'a Palani-*PMO*, mo e ngaahi Va'a 'i he Potungāue Pa'anga hangē ko e Va'a 'oku'ne tokanga'i 'a e Fa'u 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue, Va'a ki Muli mo e Patiseti mo e fa'u 'o e Palani, Va'a 'oku'ne tokanga'i 'a e 'ekonōmika mo e fa'unga 'o e tu'unga fakapa'anga pea mo e Va'a 'oku'ne tokanga'i 'a e ngaahi tokoni mei muli.

3.37 Ko hono fakahoko koe 'o e ngaahi Komiti ko 'eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ki ai 'a e Va'a Palani-*PMO*. Ko ia na'e 'osi 'a e taimi fakahoko fatongia 'a e 'atita 'oku te'eki ke ma'u mai ha tali pua pe kuo tali 'a e fokotu'u na'e fakahū atu ke 'i ai 'a e Komiti makehe ke'ne tokanga'i 'a e *NTFT*.

3.38 Kā 'i he fakamatala koe na'e ma'u mai mei he Va'a Palani-'Ofisi 'o e Palēmia kuo 'osi fai 'a e ngāue ki hono fakakau atu 'i he ngaahi fakahoko fatongia 'a e fakakaukau koe ke fakahoko 'a e ngāue ki he *NTFT*.

3.39 Kapau leva 'e fakahoko hono tali ke 'i ai ha Komiti ke'nau hanga 'o siofi 'a e fakahoko fatongia ki he *NTFT* 'e lava 'o 'ilo'i ai 'a e ngaahi lelei ko 'eni:

- Ko e ngaahi mēmipa 'oku fiema'u ke kau atu ki he Komiti ko 'eni 'oku 'i he lēvelo ia 'o e kau Minisitā he koe'uhi' ko kinautolu te'nau lava 'o teke ki mu'a ke fakahoko lelei hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki he *NTFT*.
- Ko e Ngaahi Kautaha 'o e Sōsaieti Sivile, ko e kau Taki Lotu, ko e ngaahi sekitoa taautaha moe ngaahi sekitoa 'oku'nau hanga 'o fakafongia'i 'a e Komiti ko 'eni 'oku fokotu'u ke'nau fakahoko 'a e ngāue ki he *NTFT* 'o nau ngāue fakataha 'i hono teke 'o e ngaahi fiema'u 'a e 'Āsenita 2030.
- 'Oku 'i he Kōmiti Ngāue 'o e *NTFT* 'a e lēvelo 'o e kau pulengāue 'a ia 'oku'nau hanga 'o fakahoko 'a e ngāue fakataha 'a e kau Minisitā mo e kau taki pulengāue ki hono poupoua ke fakahoko 'a e ngāue ki he *NTFT*.
- Ko e tokoni sea koe he Kōmiti Ngāue 'o e *NTFT* 'a ia ko e 'Ofisi Sitesitika 'a Tonga 'oku mahu'inga he 'oku'ne hanga 'o tala 'a e halanga fononga 'o e ngaahi fakamatata kotoa pea moe founga 'oku muimui'i'aki 'a hono 'analaiso 'o e ngaahi fakamatata ko 'eni.
- Ko e ni'ihi 'o e kaungāue te'nau tokoni ki hono fakahoko 'o e ngāue ko 'eni ko e 'Ofisi 'o e Palēmia pea pehee foki ki he kau ngāue 'a e Potungāue Pa'anga.
- Ko e potungāue 'e ua 'oku'nau fakahoko hono feinga'i ke ngāue fakataha 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue kotoa 'oku felāve'i mo e *NTFT* pea pehee foki ki hono muimui'i mo fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a e ngāue ko 'eni. 'A ia ko e Va'a Palani-*PMO, MoF* –Va'a Palani Fakata'u Tolu 'a e Ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga pea pehe. foki mo e Va'a Patiseti 'a e Pule'anga pea mo e Va'a 'o e Ngaahi Tokoni mei Muli. 'I hono fakahoko lelei eni' 'e malava leva ke fengāue'aki lelei 'a e ongo potungāue 'e ua ko 'eni.

3.40 Fakahoko fatongia lelei:

'I Ha'amoā 'oku 'i ai 'a 'enau kōmiti 'oku'ne tokanga'i 'a e NTFT' pea ko 'enau ngāue ko hono muimui'i mo lipooti 'a e ngaahi a'usia 'o e ngaahi fakahoko fatongia 'a e NTFT. Ko e Komiti ko 'eni 'oku'ne hanga 'o fakafongia'i 'a e ngaahi poutuliki 'e tolu 'o e NTFT: Ko e Potungāue Pa'anga, Potungāue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula pea pehee ki he 'Ātakai pea mo e Potungāue 'oku'ne tokanga'i 'a e ngaahi komiuniti pea mo e ngaahi fakalalaka fakasosiale 'a ia 'oku'ne poupoua 'a e potungāue 'a Ha'amoā 'oku'ne tokanga'i 'a e ngaahi tafa'aki sitesitika. Ko e 'Ofisi 'o e Palēmia pea mo e Kapineti 'oku sea ai 'a e potungāue ki muli mo e fefakatau'aki. Ko e mēmipa takitaha 'oku 'iai hono fatongia takitaha ki he NTFT' pea pehee foki ki hono fakafongia'i 'a e ngaahi kautaha sosaieti sivile pea pehe ki he kautaha taautaha. Ko e Komiti foki ko 'eni 'oku ne hanga 'o poupoua 'a e ngaahi lipooti 'oku fiema'u ke fakahoko. Pea 'oku toe kau atu foki 'a e kōmiti ko 'eni 'i hono fakahoko 'a e lipooti ki he ngaahi sekitoa kehekehe 'oku ne fakahoko 'a e ngāue 'oku fiema'u ke a'usia .⁴.

3.41 Ola 'o e 'Atita 3: Ko e Sisitemi Ngāue Fakataha 'oku'ne hanga 'o fakataha'i 'a e ngaahi palani pea mo e patiseti 'oku kaungatonu ki he *NTFT*

3.42 Makatu'unga 'o e 'Atita: 'Oku fiema'u foki ke ngaue fakataha 'a e Va'a Palani pea pehee ki he Va'a Patiseti 'a e Pule'anga Tonga.

3.43 'I hono fakahoko hono 'analaiso 'o e ngaahi faka'eke'eke 'o e Va'a Palani – *PMO* pea pehee foki ki he Va'a Palani – *MoF* 'oku'ne hanga ai 'o tala 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga ki hono fa'u 'a 'enau ngaahi palani fakata'u tolu ko ia ke'nau ngāue'aki. Ko e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process System*) 'oku ngāue fakataha ai patiseti 'a e pule'anga.

⁴ National Voluntary Review Session Presentation by Samoa's Minister of Finance, Hon. Sili Epa Tuioti, p.9

3.44 Ko e ‘analaiso ‘a e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process system*) ‘oku ne hanga ‘o ‘omai ‘a e ngaahi ola mei he ngaahi *TSDF II* pea mo hono halanga fononga ‘o a’u ki he ngaahi kaveinga ngāue takitaha ‘oku tonu ke fakahoko ‘e he potungāue ‘a e pule’anga. Ko ia ai ko e kau ngāue kotoa ‘o e ngaahi potungāue ‘a e pule’anga ‘oku’ nau ngāue ki hono fakahoko ‘a e ngaahi kaveinga ngāue kuo taketi pea ‘i hono fakahoko ia ‘e malava leva ke a’usia ‘a e *NTFT*. .

3.45 Ko e taha ‘o e fatongia ‘o e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process system*) ko hono fiema’u ke hanga ‘e he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga ‘o fakamatala’i ‘a e ngaahi ola ‘o e fokotu’utu’u ngāue pea mo e fekāinga’aki ki he ngaahi *TSDF II*. ‘A ia ko e ngaahi potungāue ‘a e pule’anga ‘oku hā ‘i he *Fakalahi 4* ‘o e *TSDF II*. .

3.46 Tupu mei he ‘osi hanga ‘e he *TSDF II* ‘o fakamali’i ‘a e ngaahi kaveinga ngāue takitaha ki he *NTFT* ‘oku malava leva ‘e he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga ‘o fakapatonu ‘enau ngāue takitaha ki he ngaahi kaveinga ngāue ‘oku kaungatonu mo e potungāue ‘oku’ nau ngāue ai. ‘Oku malava ai ke’ tau sio ‘oku ‘osi hanga ‘e Tonga ‘o fakamali’i ‘enau ngaahi kaveinga ngāue ki he taumu’a koe ‘o e *NTFT*.

3.47 ‘Ikai ko ia pē ka ‘oku hanga ‘e he sisitemi ‘oku ngāue’aki ‘o fakamatala’i ‘a e ngaahi kupu fekau’aki kotoa mo e anga ‘enau kaunga ki he fakahoko fatongia ‘a e potungāue pule’anga takitaha. Mei he ngāue fakataha ko ‘eni ‘e malava ai ke a’usia ‘a e ngaahi taumu’a ngāue takitaha ‘oku feinga ke a’usia. ‘A ia ko e ngaahi ola ‘o e taumu’a ngāue takitaha ko ‘eni ‘oku ‘i ai pe hono ngaahi me’afua ke fua ‘aki ‘a e fakahoko fatongia ko ia.

3.48 ‘Oku to e malava foki ‘e he sisitemi ‘oku ngāue’aki ‘o ‘analaiso ‘a e ngaahi tafa’aki ‘oku fiema’u ke fai ki ai ha fakalelei. ‘A ia ‘oku siofi ‘a e ngaahi palani taumu’a ngāue ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘o sio ki he tu’unga lolotonga pea ko e hā nai ha ngaahi fokotu’utu’u fakakaukau ke fakalelei’i ‘aki ‘a e fakahoko fatongia ko ‘eni.

3.49 ‘I hono fakahokohoko ‘o e ngaahi fokotu’utu’u ke fakalelei ‘oku siofi ai ‘a e ngaahi fiema’u fakapa’anga ke fakahoko’aki ‘a e fatongia ko ‘eni ‘i he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga. ‘A ia ko e ngaahi fiema’u vivili ‘oku malava ke fakakau atu kinautolu ‘i he ngaahi patiseti ‘a e ngaahi potungāue’ a e pule’anga.

OLA ‘O E ‘ATITA: KAVEINGA HONO 3: KO HONO FAKATAHA’I MO NGĀUE FAKATAHA ‘A E NGAHI KUPU FEKAU’AKI ‘O E NGAHI TU’UTU’UNI NGĀUE

3.50 Ola ‘o e ‘Atita 4: Ko hono hanga ‘e he *TSDF II* ‘o tala ke mahino ‘oku tonu ke ‘i ai ‘a e fekāinga’aki ‘a e ngaahi palani kehekehe hangee koe: palani fakakominiuti, palani fakavahe, palani fakafonua, palani fakasekitoa ki he *TSDF II*.

3.51 Makatu’unga ‘o e ‘Atita: ‘Oku hanga foki ‘e Tonga ‘o fa’u ‘a e ngaahi halanga palani kehekehe ‘o fua mai ai ‘a e fakakaukau ki he ngaahi taumu’a fakalakalaka pea ‘oku vahevahe holo ia ki he ngaahi kupu fekau’aki ‘o Tonga te’ nau lava ‘o fatakaki ‘a e ngāue mo e fakakaukau ko ‘eni ke a’usia mo poupoua ‘a e fakakaukau fakamāmani lahi ko ‘eni – *NTFT*’⁵.

3.52 ‘I hono fakamā’opo’opo ‘o e ngaahi faka’eke’eke na’e fakahoko ki he Va’a Palani – ‘Ofisi ‘o e Palēmia ‘oku lolotonga feinga ke tākaki mai ha ngaahi fakamatala ‘e malava ke sio ‘o ‘ilo’i ai ko e *TSDF II* ‘oku’ ne hanga ‘o tala mahino ‘a e fekaukau’aki ‘a e ngaahi sekiota takitaha ki hono fatakaki mo poupoua ki he fakahoko fatongia ke a’usia ‘a e *TSDF II*, ‘Oku hā eni ‘i he *TSDF II*.

⁵ IBID, p.16

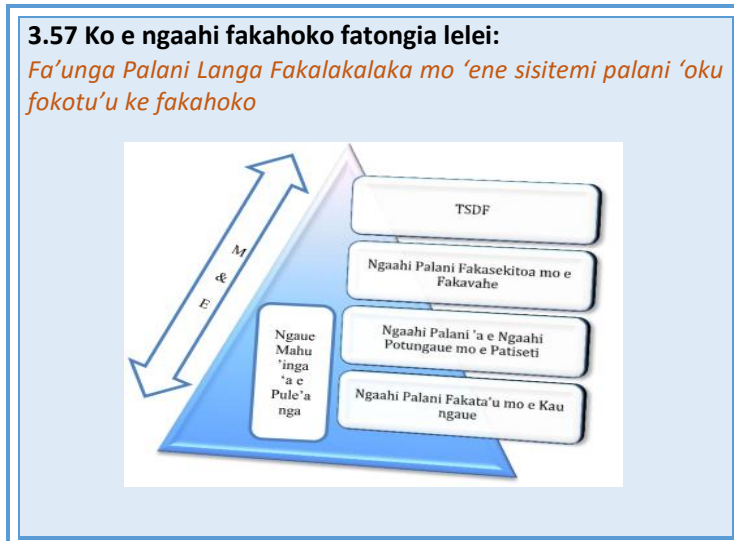
3.53 'I hono hoko atu 'a e 'analaiso 'o e ngaahi pepa 'oku fekau'aki mo e 'atita ko 'eni na'e fakamatala'i 'e he Fakatātā 15 'o e *TSDF II* 'oku ngāue'aki pea pehee foki ki he patiseti. Ko ia ai 'e toki 'ilonga pe 'a e ngaahi fehokotaki 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'i he 'ene hā he *TSDF II* pea 'oku fakamatala'i mahino 'a e fekāinga'aki holo ko 'eni 'a ia 'oku fakata'u 'e 10 'a e taimi kuo palani ke fakahoko ai 'a e ngaahi ngāue ko 'eni:

- Ko e ngaahi fakamatala fakateemi 'o e Ngaahi Palani sekitoa, palani fakavahe pea pehee foki ki he ngaahi palani fakafonua
- Ko e ngaahi palani fakata'u 'e tolu mo e patiseti 'o e ngaahi potungāue 'a e pule'anga
- Ko e ngaahi palani fakata'u mo e ngaahi palani ki he kaungāue mo e ngaahi tala ngāue 'o e lakanga takitaha 'i he ngaahi potungāue 'a e pule'anga

3.54 Ko e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process Tool*) 'oku'ne hanga 'o talaki 'a e ngaahi fokotu'utu'u palani mo e ngaahi ola 'a ia 'oku hanga 'e he potungāue 'a e pule'anga 'o fokotu'u takitaha ke a'usia mo 'ene felāve'i ki he ngaahi ta'uma'u kaveinga fakafonua 'a ia 'oku hā 'i he *TSDF II*. Ko e fatongia ia 'o e ngaahi potungāue 'a e pule'anga ke' nau hanga 'o tala 'a e ngaahi kaveinga 'oku tonu ke fakakau 'i he 'enua palani pea mei ai leva 'e malava ke fakamali'i 'eni ki he 'ene fekau'aki mo e ngaahi palani sekitoa 'oku kaungatonu ki ai. Mei ai 'e malava ke siofi leva 'a e palani fakata'u ki he 'ene fekau'aki ki he palani fakata'u tolu koe 'o e ngaahi potungāue pule'anga takitaha

3.55 Ko hono fakahoko koe 'o e ngaahi Komiti ko 'eni 'oku' nau tokangaekina 'a e ngaahi sitesitika 'a Tonga 'e malava ai ke sio ki he 'ene ngāue fakataha 'a e ngaahi sekitoa takitaha ke' nau a'usia 'a e taumu'a ngāue ki he *NTFT*.

3.56 Ko e ngaahi fokotu'utu'u ko 'eni 'e malava ke siofi 'a e ngaahi me'a ngāue mo sisitemi totonu ke ngāue'aki ke malava 'o fakamahino'i mai 'oku fai 'a e ngāue fakataha ki hono poupoua 'o e ngaahi palani fekau'aki hangee ko e tu'u 'a e palani fakakominiuti, palani fakavahe, palani fakafonua, palani faka sekitoa. Ko e katoa 'o e ngaahi palani ko 'eni 'oku fiema'u ke kaungatonu ki he *TSDF II*.

Ma'u'anga fakamatala: MoF 2015, Fa'unga Palani Fakalalaka 2015-2025.

3.58 Makatu'unga 'o e 'atita: Ko hono hanga 'e he *TSDF II* 'o fokotu'u ke kau katoa mai 'a e ngaahi sekitoa fekau'aki ki hono fakahoko 'a e mateuteu ki he *NTFT*.

3.59 'Oku 'osi 'i ai foki 'a e founga kuo fokotu'u 'e Tonga ki hono fakahoko'aki 'a e ngaahi fengāue'aki 'a e ngaahi sekitoa felāve'i mo e fakahoko fatongia 'o e *NTFT*'..

3.60 'I he 'analaiso 'o e faka'eke'eke na'e fakahoko ki he Va'a Palani -*PMO* na'e ma'u ai 'a e fakamatala ko e *TSDF II* 'oku hā atu 'i he tēpile 2 mo e *Tēpile 8* mo e 9 'a e anga 'o e fekāinga'aki 'a e ngaahi sekitoa felāve'i mo e fakahoko fatongia ki he *NTFT*:

- 'I he *tēpile 2 mo 8* 'oku faka'asi ai 'a e hanga 'e he potungāue 'a e pule'anga takitaha 'o faka'asi 'enua kaunga ki he ngaahi taumu'a ngāue 'o e potungāue pule'anga takitaha mo 'ene felāve'i mo

e poutuliki 'o e *TSDF II*. Ko e taumu'a foki ko 'eni ke malava 'e he potungāue 'a e pule'anga takitaha 'o siofi 'ene mahu'inga ki hono a'usia 'o e ngaahi kaveinga ngāue takitaha. 'A ia 'i he tu'u 'a e fakatātā: ko 'ene fakapōpō'uli ange 'a e lanu puluu ko e mahu'inga ange ia 'a e tu'u 'a e potungāue 'a e pule'anga takitaha ki he ngaahi kaveinga ngāue takitaha. Ko e *Tēpile 2* 'oku'ne hanga ai 'o tala 'a e fengāue'aki 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga takitaha ki hono feinga ke a'usia 'a e ngaahi ola 'o e ngaahi kaveinga ngāue takitaha. 'Oku toe hā foki 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'i he *Tēpile 2* hangee koe: Pangike Pule 'a Tonga, ngaahi pisinisi taautaha, ngaahi komiuniti, ngaahi sosaieti sivile pea pehee foki ki he ngaahi siasi.

- 'I he *Tēpile 9* 'oku'ne fakamatala'i ai 'a e ngaahi palani mo e ngaahi komiuniti 'oku 'i ai 'enau felāve'i mo e ngaahi potungāue 'a e pule'anga takitaha.

3.61 'Oku to e malava pe 'e he Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process System*) 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'a ia 'oku hā 'i he *Tēpile 2* 'o e *TSDF II* 'o fakamatala'i ai 'a e ngaahi mahu'inga 'o e ngaahi kaveinga ngāue kuo fokotu'u mo 'ene felāve'i mo fengāue'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki.

3.62 Ko e ongo *Tēpile* 'oku fiema'u ke toutou fakalelei'i ma'u pe ke malava ai 'o tala 'a e ngaahi a'usia 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga.

3.63 'Oku toe fiema'u foki ke malava 'e hono tali 'a e ngaahi Komiti fekau'aki' hangee ko e *TSDT mo e TSDTC* ke'nau hanga 'o teke'i 'a e fatongia koe 'o e fekau'aki 'a e ngaahi palani kehekehe hangee ko e palani fakakomiuniti, palani fakavahe, palani fakafonua, palani fakasekitoa ki he *TSDF II*.

3.64 He kapau 'e malava 'a e sisitemi ko 'eni 'o fakahoko 'a e fakakaukau ko 'eni 'e 'i ai leva 'a e fengāue'aki pea 'e fakasi'isi'i ai 'a e fakahoko tu'o ua ha ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko pea 'oku takitaha 'o'ona pē 'a e fatongia ke muimui'i pea fakahoko 'o tokoni eni ke fakavave'i 'a e fakahoko fatongia ki he *NTFT*.

OLA 'O E 'ATITA: KAVEINGA 4: KO HONO FAKATUPU 'A E FOUNGA KI HONO PULE'I 'AKI MO TOE NGĀUE FAKATAHA 'A E NGAHI KUPU FEKAU'AKI' KI HONO FAKAKAU ATU 'A E NTFT 'I HE FAKAHOKO FATONGIA 'A E FONUA.

3.65 Ola 'o e 'Atita 6: Fakatokanga'i 'e he Pule'anga Tonga 'a ho'nau fatongia ki he *NTFT* pea mo e 'Asenita 2030

3.66 *Makatu'unga 'o e 'atita: Ko e taha 'a e ngaahi fiema'u 'a e 'Asenita 2030 ke hanga 'e he ngaahi pule'anga 'o fakahoko ke mahino 'a e founga te'nau kau mai ki hono tokateu 'o e ngaahi fokotu'utu' ki he NTFT.*

3.67 I he 'analaiso na'e fakahoko na'e malava ke tala 'i he kupu'i lea na'e 'ohake 'e he Palēmia 'o Tonga 'i he fakataha hono 70 'a e ngaahi fonua fakatahataha 'i he 'aho 29 'o Sepitema 2015 'a e fie kau atu 'a Tonga ki he fakakaukau ko 'eni' ke'nau hanga 'o fokotu'utu'u ke fakahoko 'a e 'Asenita 2030 'i Tonga.

- Ko e konga 4 'o 'ene lea 'oku pehee, "'Oku 'i he laumalie 'o e tukupā 'a ia 'oku'ou lea atu ai 'e hanga 'e he pule'anga Tonga 'o fokotu'utu'u ke ngāue ma'ae ni'ihi 'oku 'ikai ke a'u ki ai 'a e ngāue pea ke a'usia 'a e ngaahi faka'amu 'a ē 'oku tuhu'i tonu mai 'e he 'Asenita 2030."
- Ko e konga 6 'oku pehē ai, "Tupu mei he fakakaukau 'o e 'Asenita 2030, 'oku'ou fakapapu'i ai 'e hanga 'e he pule'anga Tonga 'o poupoua kakato 'a e 'Asenita 2030 ko 'eni mo e ngaahi tokonia 'e fakahoko 'e he ngaahi fonua takitaha 'oku'nau tokonia 'a Tonga 'a ia te'mau feinga ke a'usia lelei 'a e ngaahi fiema'u ko 'eni 'a e 'Asenita 2030. Ko kimautolu 'i Tonga te'mau muimui'i 'a e ngaahi fakahoko fatongia lelei 'a ē na'e a'usia 'i he ngaahi hala fononga na'e fai mai mei he Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalaka 'o e Mileniueme. 'A ia ko e taha 'eni 'o e ngaahi halanga na'e fai 'a e ako lahi ai' pea te'mau feinga ke fokotu'utu'u ha ngaahi fakahoko fatongia lelei ke a'usia 'a e 'Asenita 2030 ko 'eni."

3.68 Ko hono fakahoko koe 'e he Palēmia 'o Tonga, 'Akilisi Pohiva 'a e tukupā ki he ngaahi 'Āsenita 2030 mo e *NTFT* 'oku fakamahino'i mai ai 'a e fakakau 'e Tonga'ni 'a e fakakaukau'ni 'i he 'enau palani fakafonua.

3.69 Ola 'o e 'atita 7: Ko hono tali 'e he Fale Alea' 'a e *TSDf II* 'a ia 'oku' 'i ai 'enau poupoua 'a e tukupā ke fakahoko 'a e ngāue ki he *NTFT*.

3.70 'I hono 'analaiso 'o e Tohi 'Avetakai na'e 'oatu ki he 'Ofisi 'o e Kalake 'o e Fale Alea (*Fakalahi 3*) fekau'aki mo e Fale Alea 'a Tonga mo 'ene poupoua mo tukupā ki he *NTFT* 'oku'ne tala mahino mai ai 'a e poupoua 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he fakakaukau'ni. 'Oku fokotu'u foki 'e he Fale Alea 'a e ngaahi Komiti 'oku' 'i ai 'enau kaungatonu ki he ngaahi taumu'a koē 'o e *NTFT*. Ko e Komiti 'e tolu 'a ia 'oku hā atu ko 'eni:

- Komiti 'oku'ne tokanga'i 'a e 'Ātakai pea mo e Feliuliaki 'o e 'Ea.
- Komiti 'oku'ne tokanga'i 'a e tohi kakai pea mo e ngaahi fakalalaka
- Komiti 'oku'ne tokanga'i 'a e ngaahi ngāue fakasosiale.

3.71 Ko e Komiti 'oku'ne tokanga'i 'a e 'Ātakai pea mo e Feliuliaki 'o e 'Ea' 'oku' 'osi' 'i ai hono tu'utu'uni ngāue ke fakahoko ha lipooti 'o e ngaahi 'isiū hange ko e Ngaahi Taumu'a Fakalalaka. Neongo 'oku te'eki ke 'i ai ha Komiti pau ke'ne siofi 'a e ngaahi 'isiū fekau'aki mo e *NTFT* ka ko e Komiti ko 'eni' 'a Fale Alea 'oku' 'i ai pe 'enau kaunga ki hono fakahoko 'o e lipooti ko 'eni' 'okapau 'e fiema'u.

3.72 'I he fakamatala 'a e 'Ofisi 'o e Kalake 'o e Fale Alea ko e founa pe ki hono feinga'i ke fakahoko lelei 'a e ngaahi fakahoko fatongia ki he *NTFT* ko hono fakakau mai 'a e ngaahi fakakaukau'ni 'i he ngaahi Komiti kuo fokotu'u 'e he Fale Alea. 'A ia 'oku tonu ke hā mahino mai 'a e ngaahi taumu' a 'o e *NTFT* mo 'ene kaungatonu ki he Komiti' takitaha. 'Oku mei ai 'e malava leva 'e he Komiti' takitaha 'o muimui' 'i 'a e fakahoko fatongia ko eni' ki he ngaahi 'uhinga ko 'eni:

- 'Oku anga fēfē hono fokotu'utu'u 'e he Pule'anga Tonga ke hoko 'a e ngaahi taumu'a 'o e *NTFT* 'o ngāue'aki 'i Tonga'ni.
- Ko e hā fua 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'oku hanga 'e he Pule'anga Tonga 'o fokotu'u ke fakahoko'aki 'a e ngāue ki he *NTFT*.
- Ko e hā nai ha ngaahi ma'u'anga fakamatala 'oku'ne hanga 'o fakafe'ātunga'i 'a hono a'usia 'o e *NTFT*.
- Ko e hā nai ha ngaahi fiema'u hangē ko e fakapa'anga pe ko e fiema'u kakai ki hono fakahoko ke a'usia 'a e taumu'a 'o e *NTFT*.
- Ko e hā 'a e felāve'i 'a e *TSDf II* mo e *NTFT*.
- Ko e hā 'a e ngaahi me'a ngāue 'oku fakahoko ke muimui'i'aki 'a e ngaahi taumu'a 'o e *NTFT*.

3.73 'Oku tonu ke kau mai 'a e Fale Alea' ki hono fakapapau'i 'oku fakahoko 'a e palani lelei mo fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki he *NTFT* ke fakamahino'i 'a e poupoua 'e he pule'anga 'a e fakakaukau'ni. 'I hono 'ilo'i lelei koe 'o e *NTFT* 'oku malava leva ke siofi 'e he Fale Alea 'a e ngaahi fekau'aki 'a e *NTFT* fakatatau ki he ngaahi lao pea mo e patiseti 'oku fakahū atu ki he Fale Alea.

3.74 Fakahoko Fatongia Lelei :

Fisi:

“Ko e ngaahi kōmiti takitaha 'o e Fale Alea 'oku'ne fakahoko 'a e siofi fakata'u pea mo hono sivi'i pe 'oku felāve'i 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki he NTFT mo hono ngaahi taumu'a pau. 'Oku' 'i ai 'a e Sea 'o e Kōmiti pea mo e tokoni sea ki he Kōmiti 'a ia 'oku'ne hanga 'o fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'a hono vakai'i 'o e founa ngāue ko 'eni⁶.”

⁶ Drawing on good Sustainable Development Goals practices – Options for Sweden

3.75 Ngaahi Fokotu'u 3:

3.76 'Oku 'oatu 'a e fokotu'utu'u fakakaukau ki he 'Ofisi 'o e Kalake Pule 'a e Fale Alea ke 'i ai 'a e tukupā ke fengāue'aki 'a e ngaahi Komiti 'a e Fale Alea 'oku 'i ai 'enau fekau'aki ki he *NTFT* mo siofi 'o muimui' 'a e ngaahi fakahoko fatongia ko ia.

3.77 Ko hono fakahoko lelei 'o e fokotu'utu'u fakakaukau ko 'eni' 'e malava leva ai ke fai 'a e sio lelei ki he fakahoko fatongia 'a e Fale Alea ki hono poupoua 'a e taumu'a 'o e *NTFT*.

3.78 Ko e ngaahi fatongia mahu'inga 'o e Fale Alea ko e fa'u lao, tali mo siofi 'a e ngaahi patiseti 'a e pule'anga pea pehee foki ki hono fakama'ala'ala ki he kakai 'o e fonua 'a e ngaahi lao kuo fokotu'u. Tupu mei he ngaahi fatongia mafatukituki ko 'eni' kapau 'e hanga 'e he Fale Alea 'o fakahoko lelei hono siofi mo muimui' 'a e *NTFT* 'e malava ke fa'u ha ngaahi lao pau mo ha ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono fakapapau' 'oku fakahoko lelei 'a e *NTFT* na'e tukupā ki ai 'a e pule'anga Tonga ke fakahoko pea 'e 'i ai leva 'a e sisitemi pau ki hono muimui' 'o e ngāue ko 'eni'⁷.

3.79 Ola 'o e 'Atita 8: Oku te'eki ke fokotu'u ha Tu'utu'uni pau ki hono fakahoko 'o e ngaahi fakamatala.

3.80 *Makatu'unga 'o e 'atita:* Ko hono fakakau mai mo talatalanoa ki he ngaahi kupu fekau'aki' 'oku fu'u fiema'u ke 'i ai ha founga lelei mo pau ke fakapapau' 'oku a'usia 'e he ngaahi kupu fekau'aki 'a e 'ilo ki he anga 'o e fakahoko fatongia 'a e pule'anga ki hono taukave' 'i 'o e *NTFT*.

3.81 'Analaiso 'o e faka'eke'eke na'e fakahoko ki he Va'a Palani – *PMO* na'e fakamahino' 'i mai mei ai 'a e tokoni ofi 'a e fonua fakatahataha ki hono fa'u 'a e anga 'o e fetu'utaki' ki he ngaahi kupu fekau'aki. 'A ia 'e faka'osi 'a e ngāue ko 'eni' 'i he faka'osinga 'o e ta'u 2018.

3.82 Neongo 'oku te'eki ke fakahoko ha tu'utu'uni pau ki he fetu'utaki kā 'oku 'osi 'i ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'oku nau 'osi fengāue'aki hangee:

- i. Ko e ngaahi kupu fekau'aki 'oku 'osi fokotu'u kinautolu ke kau atu ki he Komiti 'o e *NTFT*.
- ii. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e fengāue'aki vāofi 'a e ongo Va'a Palani - *MoF* pea mo e *PMO*.
- iii. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakataha'anga 'oku fakahoko fekau'aki mo e ngaahi fakakaukau 'o e *NTFT*.
- iv. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi pepa mo e ngaahi me'a ngāue 'oku 'osi tauhi ki he ngāue ko 'eni'.
- v. Kuo 'osi hanga 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga' 'o fakakau 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'oku felāve' 'i mo e *NTFT*.

3.83 Ki mu'a koe 'i hono fakahoko 'o e 'Āsenita 2030 mo e *NTFT*, na'e fakahoko 'a e ngaahi fepōtalanoa'aki 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'a ia na'e 'osi 'i ai pe 'a e kaungāue 'a e potungāue 'a e pule'anga takitaha pea pehee foki ki he Va'a Palani – *PMO*.

3.84 Tupu mei he te'eki ke 'i ai ha founga ki hano fakafetu'utaki 'aki 'a e fakahoko 'o e ngaahi ola 'o e fakahoko fatongia ki he *NTFT* 'oku 'ikai ke malava ke fai ha tu'utu'uni pe ko e fakahoko fatongia na'e fakahoko ia 'i he founga 'oku 'ata-ki-tua, taliui pea mo e ongo' 'i foki 'a e mafatukituki 'o e fakahoko fatongia.

“Ki hono a'usia 'o e *NTFT* 'a ia 'oku hā atu 'i he 'Āsenita 2030 'oku fiema'u ke 'i ai 'a e founga lelei ki hono fakafetu'utaki 'o e fakahoko fatongia ko 'eni. 'Oku fiema'u ke kau mai ki ai 'a e kakai, ngaahi pisinisi, sosaieti sivile pea pehee foki ki he pule'anga. 'Oku fiema'u ke 'i ai 'a e mahino fe'unga kia kinautolu 'a e *NTFT*' pea ko e hā 'a e ngaahi ngāue 'e fakahoko ke tauhi 'o tu'uloa 'a e ngaahi taumu'a ko 'eni. 'Oku 'i he kakai foki 'a ia ko e fa'ahinga 'eni 'oku fai ki ai 'a e fakamamafa 'o e fiema'u ke nau kau atu ki hono fa'u 'o e ngaahi tu'utu'uni ke malava 'o tokoni ki he fakahoko fatongia 'o e *NTFT* ⁸.”

⁷ IBID

⁸ Communications and Advocacy, UNDF Champion Guidance. United Nations Development Group.

3.85 Fakahoko Fatongia Lelei :

‘Initonesia:

“Ko e Sekelitali ‘o e tafa’aki ‘oku’ne tokanga’i ‘a e NTFT ‘a ‘Initonesia ‘a ia ‘oku ‘i Bappenashas kuo’ nau fa’u ‘o tohi ‘a e ngaahi founga ke ngāue’aki ki he fetu’utaki pea kuo fokotu’u ki ai ‘a e ngaahi founga ki hono tālanga’i ‘o e faka’ehi’ehi mo e founga ke tukupā ‘a e ngaahi kupu fekau’aki ki hono fakahoko ‘a e ngāue ke a’usia ‘a e NTFT pea kuo fa’u foki ‘a e ngaahi polokalama ki he fakahoko fatongia ko ‘eni. Ko e founga tu’utu’uni ki he fetu’utaki ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kupu fekau’aki ai ‘e 4 ‘oku kaungatonu ki he fakahoko fatongia ko ‘eni: ko e pule’anga, ko e ngaahi pisinisi taautaha, ngaahi ako pea pehee foki ki he sosaieti sivile pea mo e ngaahi kautaha ongoongo. Ko e ngaahi kupu ko ‘eni ‘oku ‘i ai honau ngaahi ngafa ‘oku kaungatonu ki he NTFT pea mo e ngaahi founga ‘oku’ nau ngāue’aki ki hono fetu’utaki ‘o e ngaahi fakakaukau ko ‘eni ki he kakai ‘i he ngaahi fakataha kehekehe hangee ko e fakataha mo e ngaahi fai ongoongo mo e ngaahi fakataha kehe pe. Ko e founga tu’utu’uni ko ‘eni ki he NTFT ‘oku fakataumu’a ia ke ‘oua na’a tuenoa ha taha pea ‘oku ‘i ai ‘a e ongo’i ‘oku kau katoa mai ‘a e taha kotoa ki he feinga ke tu’ulooa mo tolonga ‘a e to’onga mo’ui pehee foki ki he ‘Ātakai ‘aki ha fengāue’aki fakataha ‘a e ngaahi kupu kehekehe ‘i he ngaahi founga fetu’utaki kuo tohi pea ‘oku ngāue’aki⁹.”

3.86 Ngaahi Fokotu’u 4:

3.87 Va’a Palani Fakafonua - PMO:

3.87.1 ‘Oku ‘i ai ‘a e faka’amu ‘e toe fakavave ange hono feinga’i ke kakato hono fa’u ‘o e founga tu’utu’uni ki he fetu’utaki ‘o e NTFT pea ‘oku tonu ke kamata hono fakahoko ‘o e ngaahi faka’amu ko ia ‘i he 2019 ki he ngaahi mēmipa fekau’aki hangee ko e ngaahi Komiti ‘o e sitesitika pea mo e ngaahi sekitoa ‘oku kaungatonu ki he ngāue ko ‘eni.

3.87.2 ‘Oku toe fiema’u foki ke fakamatala’i ‘a e anga ‘o e tu’u ‘a Tonga ‘i he founga tu’utu’uni fetu’utaki ‘a e ngaahi fonua fakatahataha ki he ta’u 2018-2022 (*UN Pacific- Communication and Advocacy Strategies 2018 – 2022*).

3.88 ‘Oku tonu ke fakatokanga’i ‘e he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga ‘oku fu’u fiema’u ke fai ‘a e ngāue fakataha ki hono feinga ke a’usia ‘a e NTFT ‘aki ‘i he ‘enau siofi ‘a e ngaahi ola ‘o ‘enau fakahoko fatongia ‘oku kaungatonu ki he ngāue ko ‘eni pea fai vave ‘a hono fakahoko. Ko hono a’usia eni’ ‘e fiema’u ke ‘i ai ‘a e founga fetu’utaki ‘oku ngāue’aki pea fai pau ki ai ‘a e ngaahi potungāue ‘a e pule’anga ‘oku kaungatonu ki he fakahoko fatongia ko eni.

3.89 Ko e anga ‘o e tu’u ‘a e ‘Āsenita 2030 ‘oku fu’u mahu’inga ange ia ‘i he Ngaahi Taumu’a Langa Fakalalaka ‘o e Mileniume. He ‘oku fakamāmani lahi pea ‘oku’ne ‘omai ‘a e ngaahi kupu fekau’aki takitaha ke’ nau ngāue fakataha mo e pule’anga ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi fatongia koe ke a’usia ‘a e ‘Āsenita 2030.

OLA ‘O E ‘ATITA ‘O E KAVEINGA 5: KO HONO FAKAKAU ATU ‘A E TOKOTAHA KOTOA PE ‘O ‘IKAI ‘I AI HA LI’EKINA

3.90 Ola ‘o e ‘atita 9: Ko e *TSDf II* ‘oku’ne hanga ai ‘o fakamatala’i lelei ‘a e ngaahi founga ‘oku fakakau mai ai ‘a e ngaahi kupu fekau’aki ki hono fakahoko ‘a e fatongia ki he NTFT.

3.91 *Makatu’unga ‘o e ‘atita:* Oku hanga ‘e Tonga ‘o ngāue’aki ‘a e founga ki hono ‘omai ‘a e ngaahi tafa’aki faka’ekonōmika, fakasosiale pea pehee foki ki he tafa’aki ‘oku kaungatonu ki he ‘Ātakai ke’ne hanga ‘o siofi ‘a e founga ke feinga’i ke fakahoko’aki ‘a e ngaahi fakalalaka ‘oku fiema’u ke tu’ulooa ‘a ia ‘oku faka’asi mai ‘i he ‘Āsenita 2030¹⁰.

⁹ Good Practice Practices Integrating the SDGs into Development Planning. UNDP Sustainable Development Goals.

¹⁰ IBID, p.24

3.92 'I he 'analaiso na'e fakahoko 'e Tonga ki he *TSDF II* 'oku 'asi ai na'e hanga 'e he pule'anga 'o:

1. Fokotu'u 'a e Ngaahi Poutuliki ke'ne hanga 'o fakamatala'i 'a e ngaahi ola faka'ekonōmika, sosiale pea pehee foki ki he 'ātakai pea 'oku toe fakakau atu foki ki ai 'a e fakapolitikale pea pehee foki ki he ngaahi ngāue lalahi mo e ngaahi ngāue fakatekinolosia (*IT Pillars*).
2. Fokotu'u 'a e ngaahi fengāue'aki vāofi 'o e ngaahi palani ke poupoua 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'o e *TSDF II*. Ko e ngaahi sisitemi ko 'eni' 'oku'ne fakatahataha'i mai 'a e ngaahi kupu fekau'aki ki hono palani'i 'o e ngaahi fakahoko fatongia 'a e pule'anga.
3. Ko e kaungatonu 'a e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) ki he *TSDF II* ki hono fakamatala'i 'o e ngaahi kaveinga ngāue ki he ngaahi kupu fekau'aki' pea pehee foki ki he tu'utu'uni ngāue 'oku pau ki he fakahoko fatongia ko 'eni. 'Oku ngāue'aki foki 'eni ki hono teuteu'i 'o e ngaahi patiseti 'a ia 'oku kaungatonu eni ki hono fakakau mai 'a e ngaahi kupu fekau'aki ki he langa fakalakalaka mo tu'uloa 'o e ngaahi taumu'a 'oku hā 'i he 'Āsenita 2030.
4. 'Oku fakakau atu foki 'i he *TSDF II* 'a e founga 'oku muimui'i'aki mo sivi'i'aki 'a e fakahoko fatongia ko eni 'a ē 'oku kau 'i he sisitemi 'o e palani.
5. 'Oku 'i ai 'a e fakamālō'ia na'e kau atu 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'e ni'ihi 'i hono fa'u 'o e *TSDF II* pea pehee foki ki he Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) pea pehee foki ki he ngaahi palani 'o e ngaahi sekitoa pea mo e palani 'a e ngaahi komiuniti.

3.93 Tupu mei he hoko 'a e *TSDF II* ko e palani taupotu taha ia. 'A ia ko e ngaahi palani kotoa 'e fa'u 'e he ngaahi kupu fekau'aki kuo pau ke 'i ai 'ene kaunga ki he palani fakalukufua he ko e palani taupotu taha 'eni.

KONGA 4 – NGA AHI IVI NGĀUE MO E NAUNAU KE FAKAHOKO'AKI 'A E FAKAHOKO FATONGIA 'O E 'ĀSENITA 2030

Fakamā'opo'opo 'o e ngaahi ola 'o e 'Atita:

10. 'Oku ngāue'aki 'e Tonga 'a e polokalama patiseti (*Program Budget System*) 'oku'ne hanga 'o tala mahino 'a e ngaahi kaveinga ngāue takitaha.
11. Ko e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'oku'ne fokotu'utu'u mo fakamatala'i 'a e ngaahi founa ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi founa fakahoko fatongia ke fakahoko fakapotopoto hono ngāue'aki 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga takitaha.
12. 'Oku malava 'o tala heni 'oku 'ikai ke mahino 'a e founa pau ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi a'usia 'o e NTFT 'i he 'ene a'u ki he 2030.
13. Ko e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'oku'ne tokoni ki hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'utu'u ke fakamatala'i'aki 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga takitaha ke fakahoko'aki 'a hono siofi 'o e ngaahi pole mo e ngaahi fiema'u ke fakahoko'aki 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko 'eni.

OLA 'O E 'ATITA, KAVEINGA 1: FAKAMATALA'I 'A E NGA AHI FIEMA'U MO E NGA AHI NAUNAU KI HONO FAKAHOKO'AKI 'O E NGA AHI FAKAHOKO FATONGIA KI HE NTFT

4.1 **Ola 'o e 'atita 10:** 'Oku ngāue'aki 'e he Pule'anga Tonga 'a e polokalama patiseti (*Program Budget System*) 'oku'ne hanga 'o tala mahino 'a e ngaahi kaveinga ngāue takitaha.

4.2 **Makatu'unga 'o e 'atita:** Ko e polokalama patiseti 'a Tonga 'oku'ne hanga 'o poupoua 'a e fakakaukau ke 'omai 'a e ola totonu 'o e a'usia 'o e 'Āsenita 2030 pea pehee foki ki he NTFT pea ke malava 'o fakamatala'i 'a e ngaahi fiema'u ki he fakahoko fatongia ko 'eni.

4.3 'I hono 'analaiso 'o e ngaahi faka'eke'eke 'o e Va'a Patiseti – *MoF* 'oku ma'u mei ai 'a e founa lolotonga 'oku ngāue'aki 'e Tonga ki hono teuteu'i 'o 'enau patiseti fakata'u. Ko e polokalama patiseti ko 'eni' 'oku fakafalala ia 'i he ngaahi a'usia 'o e ngaahi kaveinga ngāue takitaha 'a e potungāue 'a e pule'anga 'oku hanga 'e he ngaahi Palani Fakata'u Tolu 'o palani'i ke fakahoko. 'Oku hanga 'e he sisitemi (*One Process System*) 'o e ngaahi Palani Fakata'u Tolu 'o fakakau mai 'a e ngaahi kupu fekau'aki' ki hono teuteu'i 'o e ngaahi patiseti ko 'eni.

4.4 Ko e sisitemi (*One Process System*) 'oku'ne 'omai 'a e ola 'o e palani pea pehee foki ki he patiseti. 'Oku ngāue'aki foki 'e he sisitemi ko 'eni' 'a e founa ke malava 'o tala 'a e ola 'o e fakahoko fatongia (*Results Chain*):

- Ko e ngaahi fiema'u 'e malava 'o fakapa'anga 'e he patiseti.
- Ngaahi polokalama 'e malava 'o fakahoko fakata'u ki he ngaahi me'a ngāue 'oku ma'u.
- Ko e ngaahi ola 'e malava 'o fakahoko mei he ngaahi me'a ngāue 'oku ma'u 'a ia mei ai 'e malava leva 'o tala 'a e ngaahi ngafa fatongia 'o e ngaahi potungāue 'a e pule'anga mo e founa fakahoko fatongia 'oku ngāue'aki.

4.5 'I he lolotonga'ni 'i Tonga 'oku 'i ai 'a e patiseti 'e ua: (i) patiseti lolotonga 'a ē 'oku fakapa'anga 'e Tonga (2) ko e patiseti fakalalakala 'a ē 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi tokoni mei muli. Ko e Va'a Patiseti - *MoF* 'oku fakafatongia'aki hono 'omai 'a e ongo patiseti ko 'eni 'o fakamatala' i 'i he patiseti pe 'e taha 'a e pule'anga Tonga. Ko e Va'a 'oku'ne tokanga' i 'a e ngaahi tokoni mo e ngaahi poloseki 'a e *MoF* 'oku' nau tokanga' i 'a e Va'a Patiseti Fakalalakala. Ko e Va'a eni 'oku fakapa'anga mai 'a e patiseti mei he ngaahi tokoni mei muli.

4.6 Ko e palani vaeua ta'u ki hono siofi 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi sekitoa pea mo e ngaahi potungāue pule'anga takitaha 'oku fakahoko ia fakata'u tolu. Ko e palani fakata'u tolu ko 'eni pea mo e founa patiseti 'oku ngāue'aki 'oku'ne hanga 'o fa'u 'a e ngaahi taumu'a ke ngāue'aki 'e he sekitoa takitaha pea pehee foki ki he founa 'oku ngāue'aki ki hono lekooti 'o e kupu fekau'aki, ngaahi uesia 'e malava ke hoko, ngaahi kaveinga ngāue pea pehee foki ki he ngaahi me'a ngāue 'e fakahoko'aki 'a e ngāue. Ko e Palani fakata'u tolu ko 'eni 'oku tonu ke'ne hanga 'o faka'asi mai 'a e 'ata totonu 'o e patiseti na'e teuteu'i.

4.7 Ko e patiseti 'esitimeti 'oku'ne 'omai 'a e ngaahi fakamatala ki hono palani'i mo e founa ngāue'aki 'o e ngaahi fakamole takitaha pea pehee foki ki hono tanaki 'o e pa'anga hū mai ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi ta'umu'a kaveinga 'a e potungāue pule'anga takitaha. 'Oku mei heni leva 'e malava ke siofi 'a e ngaahi ola 'oku fiema'u ke a'usia 'e he fakahoko fatongia 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga takitaha.

4.8 ***Ola 'o e 'Atita 10.1:*** Ko e Potungāue Pa'anga 'oku' nau fakahoko 'a hono lipooti 'o e ngaahi Patiseti Esitimeti 'a e *TSDf II* mo hono ngaahi poutuliki fakatatau ki he ngaahi ta'umu'a ngāue taupotu 'a e pule'anga.

4.9 'I hono 'analaiso 'o e Fakamatala Patiseti 2018/2019 'oku hanga ai 'e he Potungāue Pa'anga - 'Esitimeti 2018/2019 'o faka'ai'ai 'a e ngaahi poutuliki 'o e *TSDf II* pea pehee foki ki he ngaahi taumu'a ngāue taupotu 'a e pule'anga.

4.10 'I he Tēpile 2 'o e *TSDf II* 'oku hā ai 'a e fekau'aki 'a e ngaahi poutuliki 'o e *TSDf II* mo e ngaahi kaveinga ngāue 'a e pule'anga (*Fakalahi 4*).

4.11 Fakatatau ki he Fakamatala Patiseti 2018/2019 ko e ngaahi poutuliki ngāue'anga 'e tolu 'oku'ne ma'u 'e ia 'a e peseti 'e 86 (86%) 'o e patiseti lolotonga 'a ē 'oku fakapa'anga 'e Tonga.

4.12 Ko e ngaahi poutuliki naunau ki he fakahoko ngāue' 'oku'ne ma'u 'e ia 'a e peseti 'e fitu tolu (73%) 'o e ngaahi patiseti fakalalakala 'a ē 'oku fakapa'anga 'e he ngaahi tokoni mei muli.

4.13. Ko e ngaahi taumu'a taupotu 'a e pule'anga 'oku'ne hanga 'o tala mahino mai ai 'a e anga hono vahevahe 'o e patiseti ki he konga 'e ua: ko e patiseti lolotonga mo e patiseti fakalalakala (*Tepile 2*).

Tēpile 2: Patiseti 'Esitimeti 2018/19 'o e Ngaahi Taumu'a Ngāue Taupotu 'a e Pule'anga.

Ngaahi Taumu'a Ngāue Taupotu 'a e Pule'anga	Patiseti 'Esitimeti 18/19 (\$m)	
	Patiseti lolotonga	Patiseti Fakalalakala
Ngoue'anga	10.8	10.1
Ngaahi fakaakeake	20.6	25.4
Ko e ngaahi uesia faka'ekonōmika tupu mei he ngaahi ngāue lalahi	17.5	54.4
Ngaahi Ngāue'anga	4.2	1.5
Ngāue fakapotopoto'i 'o e ngaahi ma'u'anga ivi	1.2	64.9
Toutai	4.3	4.5
Pule lelei	5.6	18.9
Lao mo e founa tauhi ke malu 'a Tonga	28.7	11.4
Founa ki hono Ngāue'aki 'o e ngaahi naunau me'a ngāue	62.4	1.7

Ngaahi Taumu'a Ngāue Taupotu 'a e Pule'anga	Patiseti 'Esitimeti 18/19 (\$m)	
	Patiseti lolotonga	Patiseti Fakalalaka
Ko e uesia fakasōsiale ki hano fakahoko 'a e ngaahi ngāue lalahi	100.5	60.2
Takimamata	5.0	40.2
Fefakatau'aki	2.4	0.0
Langa Fale Tautaha & pea pehee foki ki he kakai	10.9	0.2
Fakakātoa	366	293.3

Ma'u'anga Fakamatala: Fakamatala Patiseti 'a e Pule'anga ki he 2018/2019

4.14 Ngaahi kaveinga ngāue 'a e patiseti' 'oku' ne hanga 'o tala 'a e ngaahi lipooti 'a e pule'anga' mo e founa fakahoko fatongia 'a e me'a ngāue takitaha. 'Oku malava ke tala heni 'a e 'ata-ki-tu' pea mo e taliui ki he kakai. 'Oku lava 'e he sisitemi hono muimui' i 'o e ngaahi fakahoko fatongia ke 'ilo' i ai 'a e ngaahi fakamole kuo fakahoko fakatatau ki he ngaahi taumu'a ngāue na'e fokotu'u ke fakahoko.

4.15 Fakahoko Fatongia Lelei

Ko Alberta 'a e feitu'u 'e taha 'o Kanata:

"Ko e fakamatala fakata'u 'a e pule'anga ki he ngaahi fakahoko fatongia 'oku fakalea ko e "Ngaahi Me'afua" ko e fiema'u ia mei he Lao 'a e Pule'anga ki he Taliui 'a e 'oku teuteu ia 'e he Tokoni Minisitā 'o e tafa'aki Pa'anga (in IISD 2014). Ko e Ngaahi Me'afua ko 'eni' 'oku' ne hanga 'o tala 'a e ngaahi ola 'o e patiseti (Results-based Budgeting (RBB)) 'a e 'oku fiema'u 'e he Lao ki he Patiseti 'a e na'e fakamānava 'i he ta'u 2012. Ko e sisitemi ko 'eni' 'oku' ne hanga 'o "fakamafai' i mai 'a e ngaahi fiema'u me'a ngāue 'a e pule'anga mo e ngaahi polokalama 'oku' nau taumu'a ki he ngaahi kaveinga 'a e pule'anga pea 'omai 'a e ngaahi founa ke fakahoko lelei'aki 'a e ngaahi fakahoko fatongia ko 'eni' (Government of Alberta, 2013a and 2013b)." Ko e mahina Sune kotoa pe 'oku' oatu ai 'a e ngaahi me'afua ki he fakahoko fatongia takitaha pea 'oku malava ke tala ai 'a e ngaahi ola totonu na'e fai ki ai 'a e tāketi 'a e 'oku faka'asi 'i he 'enau palani fakata'u tolu pea 'oku sio ma'u pe ki ai 'a e ngaahi Komiti 'atita' 'a e 'oku' i he malumalu 'o e Lao ki he 'Atita Seniale."¹¹

4.16 Ko e ngaahi tālanga 'a e pule'anga' ki he patiseti 'esitimeti' 'oku' fakamatala mai ia 'i he letioo 'a ia 'oku malava ke fanongo 'a e taha kotoa ki ai pea ko e taha eni 'o e founa 'oku malava ai ke taliui mo 'ata-ki-tu' 'a e ngaahi fakamole 'a e pule'anga fakatatau ki he *TSDF II* 'a ia 'oku talamai ia 'e he Ngaahi Kaveinga Ngāue 'oku' i ai 'ene kaungatonu ki he fakahoko fatongia ki he *NTFT*.

4.17 Ola 'o e 'Atita 11: Ko e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'oku' ne hanga 'o fokotu'utu'u 'a e ngaahi fiema'u, 'oku fiema'u ke fakalelei'aki 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga takitaha.

4.18 Makatu'unga 'o e 'atita: Kuo'osi hanga 'e Tonga 'o fakahoko 'a e ngaahi palani mo e fokotu'utu'u ke ngāue'aki ki hono fakamatala 'i 'o e ngaahi fiema'u faka me'angāue ke fakahoko 'aki 'a e *NTFT*'.

4.19 'I hono 'analaiso 'a e ngaahi faka'eke'eke 'o e Va'a Palani-PMO pea pehē foki ki he Va'a Patiseti - MoF, 'o fakamatala' i mai 'a e Sisitemi Ngāue Fakataha (*One Process System*) 'oku takitaha ngāue'aki 'e he potungāue 'a e pule'anga pea 'oku malava ai ke tala 'a e ngaahi fiema'u fakame'angāue 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e ngāue.

4.20 Ko e pole 'o e fiema'u ko 'eni pe 'oku lava 'e he ngaahi taukei ngāue 'o e potungāue pule'anga takitaha 'o fakahoko pea muimui' i 'a e ngaahi fiema'u koē 'o e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*).

¹¹ UNDG, *Mainstreaming the 2030 Agenda for Sustainable Development. Reference Guide to UN Country Teams*, p.91.

4.21 Ko e taumu'a 'o e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'oku ne 'omai 'a e founa lelei mo vave ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko 'eni ki he kakai pea mo hono feinga'i ke hanga 'e he potungāue 'a e pule'anga 'o leva'i 'a e fakahoko fatongia fakatatau ki he patiseti 'oku 'oange ke fakahoko 'aki 'a e fatongia.

4.22 'I hono toe fakahoko 'o e 'analaiso 'oku 'omai 'e he ngaahi kongā lalahi 'o e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'a e ko e kongā 4 mo e 5 'a e founa 'oku ngāue'aki ki hono vakai'i 'a e malava 'e he potungāue pule'anga takitaha 'o fakahoko honau ngaahi kaveinga ngāue pea lipooti 'a e ngaahi ola 'o e fakahoko fatongia pea ke fakakau mai ai 'a e ngaahi fakalelei ngāue 'o kapau 'oku fiema'u.

4.23 'I he kongā 4 'oku' ne hanga 'o tala mai ai 'a e ngaahi founa 'e malava 'e he potungāue pule'anga takitaha 'o fakahoko 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'oku 'oange ke nau fakahoko. Ko e anga 'eni 'ene tu'u:

- Fakahoa 'o e ngaahi palani ngāue (fiema'u ke lava 'o tala 'a e lahi mo e mahu'inga) fakatatau ki he ola 'o e palani ngāue takitaha kuo a'usia.
- Fakahā 'a e ngaahi ngāue na'e palani ke fakahoko pea mo lipooti mai e tu'unga na'e fakahoko 'aki 'a e ngaahi palani ngāue ko 'eni.
- Ko hono siofi 'o e ngaahi pole na'e a'usia pea ko e hā 'a e ngaahi fakalelei ngāue 'oku fiema'u ke fai ha sio kiai.
- Ko hono fakahoko 'a e ngāue ki he ngaahi pole na'e ma'u:
- – fakamatala'i 'a e ngaahi palopalema mo e founa sisitemi pe ko e kaungāue 'oku fiema'u pe ko e founa hono siofi 'o e ngaahi taukei 'oku ma'u 'e he ni'ihī koē 'oku ngāue ke siofi 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki hono tali'aki 'a e ngaahi pole kuo a'usia.

4.24 'Oku 'i he kongā 4 ai pe 'a e ngaahi pole 'o e patiseti 'a ē 'oku fiema'u ko e ngaahi palani ngāue kotoa pe 'oku 'amanaki ke fakahoko 'oku kaungatonu ia ki he ngaahi ma'u'anga pa'anga kuo 'osi patiseti'i.

4.25 'I he kongā 5 'oku' ne hanga 'o 'omai 'a e ngaahi fakalelei ke ne hanga 'o tali 'a e ngaahi pole koē na'e a'usia. 'Oku mei heni 'e lava 'e he potungāue pule'anga takitaha 'o fakahoko 'a e founa 'o faka'asi 'i he 'enau palani fakata'u 'e tolu ke ne hanga 'o tali'aki 'a e ngaahi pole koe na'e a'usia. Kapau 'oku fiema'u ke fakahoko 'a e ngaahi founa ko 'eni 'o laka hake he ta'u 'e 3 'oku fiema'u leva ke ngāue vāofi 'a e ngaahi kupu fekau'aki mo alealea ha founa ke fakahoko'aki 'a e palani koe na'e fokotu'u.

4.26 Ko e palopalema ko e 'ikai ke malava 'o tala lelei pe koe ha nai ha founa lelei ke fakahoko ke tali'aki 'a e ngaahi pole ku a'usia.

“Tupu mei he 'ikai ke malava 'o tala mahino 'a e ngaahi founa ke ta'ofi 'aki 'a e pole kuo a'usia 'oku 'iai leva 'a e faingata'a hono malava ke 'analaiso lelei 'a e palopalema pea ke fa'u mei ai ha ngaahi founa ke ta'ofi 'aki 'a e palopalema mei he 'ene hoko. Kapau leva 'e fakahoko lelei 'a hono tala ke mahino 'a e ngaahi founa ke ta'ofi 'aki 'a e pole kuo a'usia he fakahoko fatongia 'e fakasi'isi'i leva 'a e mole 'a e taimi ki hono fa'u 'o e ngaahi founa ngāue ke ta'ofi 'aki 'a e ngaahi pole ko 'eni. 'Aia 'e 'iai leva 'a e palani fakata'u tolu mo e ngaahi patiseti 'oku 'ata totonu mai 'a e ngaahi fokotu'u fakalelei 'oku fiema'u ke fakahoko ke ta'ofi'aki 'a e ngaahi pole kuo a'usia¹².”

¹² One Process Tool Kit

4.27 Ngaahi Fokotu'u 5:

4.28 Ko e Va'a Patiseti - *MoF* pea mo e Va'a Palani - *PMO* 'oku nau hanga 'o tokanga'i 'a e ngaahi fiema'u hangee ko e ngaahi fakataha ke ako'i 'a e ngaahi 'analaiso 'e fakahoko ke malava ai 'o ma'u ha ngaahi founa fokotu'utu'u ngāue ke fakalelei'i 'aki 'a e fakahoko fatongia na'e fetaulaki mo ia'.

4.29 Kapau 'e fakahoko lelei 'eni 'e malava 'e he potungāue pule'anga takitaha 'o fakatonutonu 'a e ngaahi me'a ngāue 'oku nau ma'u ke hoa mo e ngaahi fakahoko fatongia 'oku fiema'u 'e he potungāue pule'anga takitaha pea ke malava 'o muimui'i lelei 'a e fakahoko fatongia ko 'eni.

OLA 'O E 'ATITA KAVEING 2: FAKAHOKO 'OE NGAUE FAKATAHA MO E NGAHI KUPU FEKAU'AKI

4.30 Ola 'o e 'Atita 12: 'Oku 'ikai ke mahino pau 'a e founa 'oku ngāue'aki ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi a'usia 'okapau 'e fakahoko lelei 'a e *NTFT* 'o e 'Asenita 2030 mei he *TSDf II*.

4.31 Makatu'unga 'o e 'atita: 'Ikai ke mahino 'a e founa fakapa'anga kuo fokotu'u ki he *NTFT* 'e he *TSDf II* ke a'usia 'i he 'Asenita 2030.

4.32 Ko e Patiseti 'Esitimetri 2018/2019 'oku fakakau atu ai 'a e TOP \$62.4 miliona ki he patiseti lolotonga pea mo e TOP \$1.7 miliona 'o e patiseti fakalalakaka ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi me'a ngāue'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e *NTFT*. 'Oku toe ke hanga 'e he 'atita 'o 'analaiso 'a e ngaahi taumu'a ngaue taupotu 'a e pule'anga 'aia 'e malava ke tala ai pe 'oku toe fiema'u ha ngaahi me'a ngāue ke fakakau atu 'i hono lipooti 'i he 'atita ko 'eni.

4.33 Ko e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process Tool*) lolotonga 'a e pule'anga 'oku 'ikai ke malava 'o tala ai pe ko e hā 'a e ngaahi poloseki mo e ngaahi fiema'u ki hono fakahoko 'aki 'a e fakamole ki he *TSDf II* 'a ia mei ai 'e lava ke tala ai 'a e *NTFT* 'oku kaungatonu mo e fiema'u ko 'eni.

4.34 'Oku 'i he ngaahi palani fakasekitoa pea mo e palani fakata'u 'e tolu 'a e fiema'u 'a e *TSDf II* ke palani'i lelei 'a e Palani Fakata'u ke 'ne hanga 'o fakafofonga'i 'a e fakata'u 3 koē 'a e fiema'u ke sivi'i 'a e anga 'a e tu'u 'a e patiseti koe na'e fa'u 'e he pule'anga (*3-year Medium Term Budget Framework (MTBF)*).

4.35 Ko e sivi'i 'o e patiseti he hili 'o e ta'u 'e tolu 'oku fiema'u ke kaungatonu 'a e fakahoko patiseti ko 'eni ki he ngaahi palani fakata'u tolu 'aia 'oku siofi fakalukufua 'a e ngaahi fekāinga'aki 'a e ngaahi palani fakasekitoa, patiseti pea pehē foki ki he ngaahi me'angāue 'oku fiema'u ke fakahoko'aki 'a e ngāue.

4.36 Ko e sekitoa pea mo e potungāue pule'anga takitaha 'oku fiema'u ke kaungatonu ia ki hono poupoua pe ko e ngaahi fakapa'anga 'oku kaungatonu ki he *NTFT*. 'I hono fakahoko ko 'eni 'e malava ai ke 'ilo'i 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'oku kaungatonu ki he fakahoko fatongia ko 'eni 'a e pa'anga totonu 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e ngāue.

4.37 Neongo ko e founa hono fakapa'anga 'o e fakahoko fatongia 'oku tefito ia he patiseti 'oku fakahoko ka 'oku te'eki pe ke mahino lelei 'a e founa ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi palani fakasekitoa, pe ko e potungāue pule'anga takitaha 'oku kaunga ki hono fakahoko 'a e fatongia ko 'eni ki he *NTFT*'s.

4.38 Ngaahi Fokotu'u 6:

4.39 Ko e Va'a 'o e Patiseti - *MoF* 'oku tonu ke nau ngāue'aki 'a e founa fakapa'anga ko 'eni 'a e *Addis Ababa Action (AAA)* he 'oku mei he founa ko 'eni 'e malava ai ke fakahoko hano siofi 'a e founa fakapotopoto taha ke ngāue'aki ki hono ngāue'aki 'o e ngaahi me'a ngāue 'oku ma'u ke fakahoko 'a e fatongia ko 'eni. Pea 'e malava ke fokotu'u ha ngaahi taumu'a fo'ou ki hono fakahoko 'aki 'a e fatongia ko 'eni ki he *NTFT*'.

OLA 'O E 'ATITA KAVEINGA 3: TOKANGAEKINA 'O E NGAahi POLE 'E MALAVA 'O HOKO TUPU MEI HE FAKAHOKO FATONGIA KI HE NTFT

4.40 Ola 'o e 'Atita 13: Ko e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'oku' ne hanga 'o fokotu'u mo fakamatala'i 'a e ngaahi pole 'e malava 'o hoko pea mo e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga ke ta'ofi 'a e ngaahi pole ko 'eni mei he'ene hoko.

4.41 *Makatu'unga 'o e 'atita*: 'Oku fiema'u 'e he pule'anga ke 'ilo'i 'a e ngaahi pole 'e malava 'o hoko pea mo e ngaahi founa ke ta'ota'ofi 'a e ngaahi pole ko 'eni pea 'i he taimi tataau 'oku kei tokangaēkina pe 'a e ngaahi me'a ngāue 'oku ma'u ke fakahoko 'aki 'a e fatongia ko 'eni.

4.42 'I hono 'analaiso koē 'o e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process Systems*) 'oku' ne hanga 'o tala mahino 'a e konga 3 'a ia 'oku kaungatonu ki hono muimui'i mo siofi 'a e ngaahi pole 'e malava ka hoko 'i he fakahoko fatongia ko 'eni. 'I he konga hono 2 'oku' ne 'analaiso 'a e ngaahi pole ko 'eni pea 'oku' ne fokotu'u 'a e ngaahi founa ke fakalelei'i mo feinga ke ta'ota'ofi 'a e ngaahi pole ko 'eni mei he 'ene hoko.

4.43 'Oku toe kau atu foki 'a e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process system*) ki hono fakamatala'i 'a e ngaahi pole ma'olunga mo e ngaahi founa ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi pole ko 'eni mei he'ene hoko' 'a e 'oku lekooti eni 'i he lēsisita (*Risk Mitigation Strategy*) 'aia 'oku kau atu kiai 'a e:

- Ko hono fakamatala'i 'a e 'uhinga 'oku malava ai 'a e ngaahi pole 'oku a'usia' 'o fakasi'isi'i ke fe'unga'.
- Ko e ngaahi fokotu'utu'u ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi pole 'e malava ke hoko ki ha founa fe'unga.
- Ko e ola ke fakasi'isi'i 'o e ngaahi pole mo hono ngaahi uesia 'e kaungatonu ki he fakahoko fatongia ki he *NTFT*'
- Ngaahi me'afua ke ne hanga 'o muimui'i 'a e ngaahi pole 'e malava ke hoko tautautefito ki he ngaahi pole 'oku fu'u faingata'a ke fakahoko hono fakasi'isi'i ki ha tu'unga fe'unga.
- Ko e ngaahi fatongia ki hono fakahoko 'aki 'a hono muimui'i 'o e ngaahi pole 'oku a'usia pea mo hono founa ke fakasi'isi'i.
- Ko e fokotu'u ha ngaahi 'aho pau ke fakahoko'aki 'a e ngāue.
- Ko hono fakamā'opo'opo ke mahino 'a e ngaahi pole kuo a'usia.
- Ko hono fakamatala'i 'a e ngaahi me'a ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e ngāue.

4.44 'Oku toe hanga foki 'e he Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'o fakamahino'i mai 'a e ngaahi ola mo e ngaahi pole 'oku 'ikai ke malava 'o fakahoko ha ngāue ki ai pea 'oku 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke siofi pe 'oku kaungatonu 'a e ngaahi pole ko 'eni ki hono ta'ofi 'o e a'usia 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'a e potungāue pule'anga takitaha.

4.45 Tupu mei he 'ikai ke fakahoko ha fakataukei'i 'o e faikehekehe 'o e ngaahi pole ki he founa 'oku lekooti 'aki 'a e ngaahi pole ko 'eni, 'oku 'ikai leva ke malava 'o fakahoko lelei 'a e ngāue ki hono 'analaiso 'o e ngaahi pole 'e malava ke hoko pea fai ki ai ha ngāue.

4.46 He kapau 'e malava 'o fokotu'u ha ngaahi fakakaukau ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi pole koē 'oku a'usia ki ha tu'unga ma'ulalo 'e malava leva ke tala ai 'a e fiema'u fe'unga 'o e kaungāue pe me'angāue ki he fakahoko fatongia.

KONGA 5 –FOUNGA HONO MUIMUI’I, SIOFI MO LIPOOTI ‘AKI ‘A E FAKAHOKO FATONGIA ‘O E ‘ĀSENITA 2030

Fakamā’opo’opo ‘o e ngaahi ola ‘o e ‘atita:

14. ‘E kau atu ‘a Tonga he fuofua fakataha ke siofi ‘a e founga fakahoko fatongia ke mateuteu ki he NTFT.
15. Ko e ngaahi potungāue ‘a e pulē’anga’ ‘oku fiema’u ke malava ‘o siofi pea ke lipooti ‘a e ngaahi fakahoko fatongia takitaha.
16. Ko e kōmiti koē ‘oku’ ne tokanga’i ‘a e ma’u’anga sitesitika ‘a Tonga (Tonga Strategy for the Development of Statistics (TSDS) ki he ta’u 2018-2023 na’e toki tali ‘i Tisema 2018, pea ‘oku ‘i ai ‘ene kaungatonu ki he TSDF II pea mo e NTFT’.
17. ‘Oku kei fakahoko ‘a e feinga ke mā’opo’opo ha sisitemi ki hono fua ‘o e ngaahi fakahoko fatongia.
18. Ko e kōmiti koē ‘oku’ ne tokanga’i ‘a e ma’unga sitesitika ‘a Tonga (TSDS 2018-2023) ‘oku’ ne hanga ‘o fakahoko ‘a e founga fetu’utaki koē ‘oku’ ‘i he ta’umu’a hono 2: Fetu’utaki, Ma’u’anga Fakamatala, Ngāue’aki ‘o e Fakamatala pea pehē foki ki he taumu’a hono 4: Founga ki he fengāue’aki ‘o e ngaahi kupu fekau’aki.

OLA ‘O E ‘ATITA KAVEINGA 1: FATONGIA MO E NGAahi FOUNGA KI HONO MUIMUI’I MO SIOFI PEA FAKAHOKO ‘AKI ‘A E FA’U ‘O E LIPOOTI

5.1 Ola ‘o e ‘Atita 14: ‘E kau atu ‘a Tonga ki he fakataha ‘i he 2019 fekau’aki mo hono lipooti ‘o e ola ‘o e ngāue kuo fakahoko [Voluntary National Review (VNR)].

5.2 Makatu’unga ‘o e ‘atita: Ko e founga hono muimui’i mo lipooti ‘o e sisitemi ki hono poupoua ‘a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi founga ki he fekāinga’aki ‘a e ngaahi palani fakakomiuniti, palani fakavahe, palani fakafonua pea mo e palani fakasekitoa ki he TSDF II pea pehē foki ki he ngaahi fengāue’aki ‘a e ngaahi sekitoa fekau’aki ki hono tokonia ‘o e NTFT’.

5.3 ‘I Ma’asi 2018, ko e Va’a ‘o e Palani - PMO na’e ma’u ‘a e fakamatala tohi na’a’ nau fakahoko ki he Palesiteni ‘oku’ ne tokanga’i ‘a e Va’a ‘Ekonōmika (President of the Economic Council) ke fakamamafa’i ki ai ‘oku fiema’u ‘e Tonga ke kau atu ki he founga hono muimui’i ‘o e fakahoko fatongia (voluntary national review) ‘a ē ‘oku ‘amanaki ke fakahoko ‘i he ta’u 2019.

5.4 ‘I Mē 2018, na’e tali mai ai ‘e he Palesiteni ‘i he tohi ‘oku fiema’u ke kau atu ‘a Tonga ki he fakataha ko ‘eni.

5.5 Ko e fiema’u ko ‘eni ‘e Tonga ke kau atu ki he fakataha ko eni’ ‘oku’ ne “‘omai ‘a e fakakaukau ‘a e feinga ‘a Tonga ke ngāue fakataha mo e ngaahi kupu fekau’aki ki he taumu’a tatau ko ‘eni ki he fakahoko ‘a e ngāue ki he mateuteu atu ki hono fakahoko ‘a e NTFT¹³.”

¹³ Proposal for voluntary common reporting guidelines for voluntary national reviews at the high-level political forum (as presented in the annex to the Secretary-General’s

report on critical milestones towards coherent, efficient and inclusive follow-up and review at the global level, A/70/684)

5.6 Ola 'o e 'Atita 15: Ko e ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'oku fiema'u ke nau hanga 'o muimui'i mo siofi 'a e lipooti 'o e fakahoko fatongia 'a e *NTFT*'.

5.7 Ko e sisitemi ki hono fakahoko'aki 'a e *TSDF II* ('a ē 'oku 'asi atu he poini 3.57) 'oku' ne fiema'u ke muimui'i 'a e fakahoko fatongia mo e tu'unga 'oku 'iai.

5.8 'Oku 'i he Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'a e ngaahi potungāue a e pule'anga' 'a e fiema'u ke muimui'i 'a e fakahoko fatongia pea ke lipooti fakakuata mo fakata'u 'e he potungāue pule'anga takitaha 'a e ola 'o e fakahoko fatongia ko 'eni.

5.9 Ko e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'oku' ne hanga 'o fakahinohino ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'a e ngaahi me'afua 'oku totonu ke fua 'aki 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'a e potungāue pule'anga takitaha.

5.10 Ko e ngaahi lipooti fakakuata mo fakata'u 'oku fiema'u ke faka'asi atu ai 'a e sio fakalukufua ki he fakahoko 'o e ngaahi kaveinga ngāue takitaha 'a e potungāue pule'anga pea pehē foki ki hono lipooti taliui ki he Fale Alea 'o Tonga ke 'ilo ki ai 'a e Fale Alea 'a Tonga.

5.11 'Oku mei heni 'e malava ke tala 'a e tu'unga totonu 'oku 'iai 'a e *TSDF II* mo hono ngaahi kaveinga ngāue mo e ngaahi me'afua 'a ē 'oku kaungatonu ki he *NTFT*'.

5.12 Ko e Komisoni Kaungāue Fakapule'anga mo hono ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku' ne faka'asi ai 'oku fiema'u ke hanga 'e he potungāue pule'anga takitaha 'o fakahoko 'ene lipooti fakata'u.

5.13 Fakahoko Fatongia Lelei:

Montenegro:

'Oku nau fakahoko 'a hono muimui'i 'a e ngaahi founga ku fokotu'u ke fakahoko 'aki hono sivi'i 'o e ngaahi taumu'a fakalalakala pea ke fokotu'u mei he ngaahi a'usia koia ha ngaahi fakalelei ngāue 'oka fiema'u. 'Oku mei heni ke siofi ai 'a e ngaahi fakamatala 'oku fiema'u ke fakakau atu 'i he 'enau lipooti.

5.14 Ola 'o e 'Atita 16: Ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga (*Tonga Strategy for the Development of Statistics*) 'o e 2018-2023 na'e tali 'i he ta'u 2018 pea 'oku' ne hanga 'o fakakau atu 'i ai 'a e ngaahi *TSDF II* mo e ngaahi fiema'u fakasitetitika ki he *NTFT*' pea pehē foki ki he ngaahi fokotu'u mei he tohi: *SAMOA pathway*.

5.15 'I hono 'analaiso 'o e Komiti Sitetisitika 'oku malava ke tala ai 'a e fokotu'utu'u fakata'u nima 'a ē 'oku 'i loto pe ai 'a e *TSDF II* ka 'oku ne toe 'oatu ai 'a e tala totonu 'o e ngaahi tukupa 'oku fakahoko 'e he pule'anga Tonga ki he ngaahi 'Āsenita 2030 'a ē 'oku feinga 'a e hala fononga 'o e Pasifiki ki ai (*Pacific Roadmap for Sustainable Development*)¹⁴.

5.16 'Oku mei he Komiti ko 'eni, 'a e fiema'u ke nau faipau ki he ngaahi lao 'o e Sitetisitika 2015 'a ē 'oku' ne hanga 'o tala mahino mai 'a e hanga 'e he Komiti koē na'e fokotu'u 'e he pule'anga 'o siofi mo poupoua 'a e fakahoko fatongia takitaha 'o e ngaahi Komiti felāve'i ki hono fataki 'a e fakakaukau 'o e 'Āsenita 2030.

5.17 Ko e ngaahi fokotu'utu'u na'e fakahoko' 'oku' ne 'omai 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'e nima 'a ē 'oku kau atu kiai 'a e sio faka'ekonōmika 'a Tonga, sio fakasosiale pea pehee foki ki he sio mei' he ngaahi sekitoa 'o e 'Ātakai. Ko e ngaahi taumu'a ngāue ko 'eni 'oku anga pehe 'ni:

- Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hano fakahoko ha ngāue faka-Sitetisitika.

¹⁴ *Tonga Strategy for the Development of Statistics 2018-2023*, p.6. Tonga Statistic Department. Government of Tonga.

- Ko e founa hono fetu'utaki, founa hono ngāue'aki 'o e fakamatala pea pehē foki ki he founa 'o e ma'u'anga fakamatala.
- Ko e anga hono tauhi 'o e ngaahi ma'u'anga fakamatala
- Ko e sisitemi 'oku ngāue'aki 'e Tonga ki hono tokanga'i'aki 'a e Sitetisitika
- Ko e ngaahi naunau 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e ngāue ko 'eni

5.18 Ko e ngaahi fokotu'utu'u ki hono langa fakalalakala 'o e Sitetisitika 'oku fakataumu'a ia ki he ngaahi kongā lalahi 'e fā 'o e ngaahi fiema'u ki hono muimui'i mo sivi'i, taliui mo e fa'u 'o līpooti 'a e ngaahi ola ko ia:

- (1) Ko e ngaahi me'afua ki hono tānaki 'o e ngaahi fakamatala
- (2) Ko e founa hono tufaki 'o e ngaahi fakamatala
- (3) Ko e founa 'oku muimui'i mo sivi'i 'o līpooti 'a e ngaahi fakamatala
- (4) Ko e founa hono siofi 'o e ngaahi me'angāue 'oku fua 'aki 'a e ngaahi fakamatala.

5.19 Ko e Komiti 'o e Sitetisitika ko 'eni, 'oku'ne fakahoko 'a e ngāue mahu'inga ki hono tānaki, fakamā'opo'opo pea fakapapau'i ko e ngaahi fakamatala ko 'eni 'oku līpooti ki he *NTFT*'. Ko e taha foki 'o e ngaahi fatongia 'o e Komiti ko 'eni kenau hanga 'o 'ohake 'a e ngaahi Sitetisitika ki he ngaahi kupu fekau'aki ki hono fua 'o e ngaahi fakahoko fatongia 'a e *NTFT*'. 'Oku kau atu foki ki heni 'a hono feinga'i ke mahino 'a e ngaahi fakamatala totonu mo e founa hono tauhi 'o e ngaahi fakamatala ko 'eni ke fa'u 'aki 'a e ngaahi me'afua ki hono muimui'i 'aki 'a e *NTFT*'.

OLA 'O E 'ATITA KAVEINGA 2: NGAahi ME'AFUA MO E NGAahi FAKAMATALA 'OKU NGĀUE'AKI

5.20 Ola 'o e 'Atita 17: Ko e sisitemi hono fua 'o e ngaahi fakaamatala 'oku fiema'u ke fai 'a e ngāue ki ai.

5.21 *Makatu'unga 'o e 'atita: 'Oku fiema'u ke hanga 'e Tonga 'o lava 'o fakamatala 'a e ngaahi fiema'u 'a e pule'anga fakalukufua pea ke fakahoko 'a e ngaahi me'afua mo e taketi ke fai ki ai 'a e feinga ke a'usia 'a e ngaahi fiema'u ko ia.*

5.22 'I hono 'analaiso 'o e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'oku malava 'o tala ko e kongā hono 3 'oku fiema'u 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga ke nau hanga 'o fa'u 'enau ngaahi me'afua ki hono fua 'o 'enau ngaahi ngāue. Ko e ngaahi me'afua ko 'eni 'oku tonu ke ne hanga 'o ma'u 'a e ngaahi fiema'u ko 'eni: ke mahino fe'unga, malava 'o fua 'a e ngaahi fakahoko fatongia, malava ke lava 'o tala 'a e a'usia 'o e ngaahi fakahoko fatongia mo'oni pea 'i ai mo e ngaahi taimi pau ke fakahoko'aki 'a e ngaahi ngāue ko 'eni 'a ia ko e ngaahi fiema'u ko 'eni 'oku 'asi ia ko e (*SMART: Specific, Measurable, Achievable, Realistic and Time-bound methodology*). Ko e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'oku malava ke 'ilo'i ai 'a e ngaahi matavaivai he fakahoko fatongia 'a ia ko e ngaahi matavaivai ko 'eni 'oku kau atu ki ai 'a hono fakahoko 'a e ngaahi palani 'o 'ikai malava ke fakahoko tupu mei he 'ikai ke 'i ai ha taimi fe'unga mo e naunau fe'unga ke fakahoko 'aki 'a e ngaahi ngāue ko 'eni.

5.23 Ko e ngaahi me'afua na'e ngāue'aki 'i he ngaahi ta'u kuohili 'oku hoko ia ko e ngaahi fakafuofua kuo hanga 'e he potungāue pule'anga takitaha 'o ngāue'aki ki hono fa'u 'aki 'enau ngaahi me'afua 'o e ta'u' ni.

5.24 Ko e ngaahi faka'eke'eke na'e fakahoko mo e Komiti Sitetisitika 'a Tonga na'e malava ai ke tala ko e Va'a Palani - *PMO* 'oku' ne hanga 'o tokanga'i 'a e *NTFT*, *TSDf II*, ko e ngaahi taumu'a ngaue taupotu 'a e pule'anga Tonga pea pehē foki ki he ngaahi fiema'u mei he ngaahi kupu kehekehe mei muli. Ko e ngaahi me'afua 'oku fakahoko 'aki 'a hono muimui'i 'o e fakahoko fatongia ko 'eni 'oku' ne ngāue'aki 'a e sitetisitika. Ko e Va'a Palani - *PMO* 'oku' ne siofi pea ko e ha 'a e ngaahi me'afua tonu ke ngaue'aki mei he ngaahi sitetisitika ko 'eni. 'Oku mei heni hono tufaki 'o e ngaahi me'afua ko 'eni ki he ngaahi kupu fekau'aki pea 'oku fiema'u leva ke taliui 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'o līpooti 'a e ngaahi fakahoko ngāue ko 'eni.

5.25 Ka neongo ia ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga na'e 'ikia ke nau kau atu foki 'i hono vakai'i pe ko e ngaahi me'afua ko 'eni 'oku tonu fakatatau ki he anga 'a e tu'u 'a Tonga.

5.26 Ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga 'oku nau hanga 'o fa'u 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala. Ko e ngaahi fakamatala ko 'eni 'oku fakapapai'i 'oku totonu fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'a e pule'anga.

5.27 Fakatatau ki he Komiti Sitetisitika 'a Tonga ko e taha 'eni 'a e ngaahi matavaivai na'e 'ilo'i he taimi na'e fakahoko ai 'a e Ngaahi Taumu'a Langa Fakalakalaka 'o e Mileniume pea ko 'eni 'oku toe hoko pe ia 'i hono fakahoko 'o e mateuteu ki he *NTFT*. Na'e fai 'a hono 'eke ki he Va'a Palani-*PMO* ke fakahoko 'a e ngāue fakataha ko 'eni ke fakapapai'i 'oku tonu 'a e ngaahi me'afua 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'a ia 'e malava ke ngāue'aki 'eni 'e he Va'a Palani -*PMO* ko e ngaahi me'afua 'oku falala'anga.

5.28 Na'e fakahoko 'a e fakataha 'o fakamā'opo'opo ai ko e ngaahi me'afua 'eni 'oku ngāue'aki 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga pea 'oku tonu ia.

5.29 Ko e sisitemi koē na'e ngāue'aki' na'e 'ikai ke fu'u mahino ia tupu mei he ongo 'uhinga 'e ua ko eni:

- (i) Ko e Va'a Palani -*PMO* pea mo e Komiti Sitetisitika 'a Tonga 'a ia 'oku' nau ngāue tau'atāina ki hono feinga'i ke 'i ai 'a e ngaahi me'afua ke'ne fua 'aki 'a e ngaahi fakahoko fatongia' mo sio pe 'oku tonu mo 'aonga ki Tonga' ni.
- (ii) Ko e hanga 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'o tānaki 'enau ngaahi fakamatala pea 'ikai ke fai ha ngāue ofi mo e ngaahi fakamatala koē 'oku ma'u 'e he Komiti Sitetisitika 'a Tonga.

5.30 Kapau 'e kei hokohoko atu pe 'a e palopalema ko eni' 'e takitaha hanga 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga' 'o fokotu'u pe 'enau ngaahi me'afua ka 'oku 'ikai ke kaungatonu ia ki he ngaahi kaveinga ngāue 'a e potungāue 'a e pule'anga takitaha. Ko ia 'e 'i ai leva 'a e tōmokosi 'a e ngaahi fakamatala' 'o 'ikai ke tonu 'a e ngaahi fakamatala 'oku tānaki, ko ia ai 'e 'ikai ke 'omai 'a e 'ata totonu 'o e muimui na'e fakahoko pea līpooti fekau'aki mo e *NTFT*.

5.31 Ngaahi Fokotu'u 7

5.32 Ko e fakataha'i koe 'o e Komiti Sitetisitika 'a Tonga pea mo e Va'a 'o e Palani -*PMO* pea pehē foki ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'o nau ngāue fakataha leva ki hono fokotu'u 'a e ngaahi me'afua mo e tāketi ke ngāue'aki. Ko e me'a mahu'inga heni ko e malava 'o fa'u ha ngaahi fakamatala 'oku' ne malava ke tala lelei 'a e fakahoko fatongia. Ko hono fokotu'u koē 'o e Komiti Sitetisitika (*Tonga Strategy for Development of Statistics*) ko e taha ia 'o e fiema'u 'a e sisitemi setisitika 'a Tonga. Ko e sisitemi ko 'eni 'oku' ne hanga 'o 'omai kātoa 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi founa ngāue ke ngāue'aki ki hono feinga'i ke malava lelei 'o 'omai 'a e ngaahi fakamatala 'oku 'aonga 'i ha fa'ahinga taimi pe 'o ka fiema'u ai.

5.33 Ko hono fakahoko lelei 'eni 'e malava ke 'aonga pea tonu 'a e ngaahi fakamatala 'oku ne hanga 'o tala 'a e fakahoko fatongia koē ki he 'Āsenita 2030 tupu mei he fai fakalelei 'a e muimui'i mo hono sivi'i pea līpooti foki 'a e fakahoko fatongia ko 'eni.

OLA 'O E 'ATITA KAVEINGA 3: FAKAA'U 'O E NGAahi FAKAMATALA KI HE NGAahi KUPU FEKAU'AKI

5.34 Ola 'o e 'Atita 18: Ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga ki he ta'u 2018-2023 'oku' ne hanga 'o 'omai 'a e founa hono fetuku 'o e ngaahi fakamatala ki he ngaahi kupu kehekehe 'a ia 'oku 'i ai 'a e taumu'a 2: Fetu'utaki, founa hono ma'u 'a e ngaahi fakamatala pea pehē foki ki hono ngāue'aki 'o e ngaahi fakamatala pea ko e taumu'a 4: ko e ngaahi ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki (NSS Coordination)

5.35 Makatu'unga 'o e 'atita: Ko e sisitemi hono tānaki 'o e ngaahi fakamatala 'a Tonga 'oku 'iai 'a e ngāue mahu'inga ki hono tātānaki, pea mo hono tufaki 'o e fakamatala pea mo hono tokanga'i 'o e fakamatala. 'A ia 'oku tonu ke 'iai 'a e ngaahi fakamatala pea ke 'analaiso ia mei he ngaahi sōsaieti sivile, ngaahi ako'anga pea pehē foki ki he ngaahi kautaha taautaha¹⁵.

5.36 Ko hono 'analaiso koē 'o e Komiti Sitetisitika 'a Tonga na'e fakatokanga'i ai 'a e fiema'u ke fai ha sio fakalukufua ki he tafa'aki ke fakahoko'aki 'a hono fakamatala'i 'o e ngaahi kupu fekau'aki ki he ta'umu'a hono ua 'a ē 'oku faka'asi atu he konga hoko.

5.36 Ko e ta'umu'a hono 2: Fetu'utaki, founa ma'u'anga fakamatala, founa hono ngāue'aki 'o e fakamatala 'oku 'iai 'a e fiema'u ke malava lelei ai 'a hono fakahoko lelei 'a e 'ilo 'a e kakai ki he ngaahi Sitetisitika 'oku ne malava ke tokonia kinautolu ki hono faka'uhinga'i 'o e ngaahi fakamatala 'e 'aonga ki he'enu fakahoko fatongia.

5.37 Ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga 'oku' ne hanga 'o fakamahino'i mai 'a e fakakaukau 'o e Taumu'a 2 'a ē'oku 'asi atu 'i 'olunga (Tepile 3)

Tepile 3: Ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga 'oku' ne hanga 'o 'omai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki he ta'umu'a hono 2¹⁶

Taumu'a 2	Ngāue ke fakahoko	Ngaahi fatongia	Ngaahi ngāue 'oku fakahoko ma'u pē pea mo e ngaahi palani ngāue ki he Komiti (TSDS)
Fetu'utaki, Founa hono ma'u 'o e ngaahi fakamatala pea mo e founa 'oku ngāue'aki 'o e fakamatala.	2.1 Ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga pea mo e ngaahi sekitoa 'oku kaungatonu ki hono tānaki 'o e ngaahi Sitetisitika kau atu kiai 'a e ngaahi fakamatala 'oku tuku atu ki he kakai 'i he taimi kotoa pē.	Ko e ngaahi potungāue 'a e pule'anga	2.1.1 Ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga 'oku ne hanga 'o fa'u 'a e ngaahi palani fakata'u pea ke tuku atu ia ki tu'a 'a e ngaahi Sitetisitika, kau atu ki ai 'a e ngaahi Sitetisitika fakata'u. 2.1.2 Ko e ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'oku nau tukupā ki hono fa'u 'a e ngaahi Sitetisitika fakata'u pea ke muimui'i ai 'a e ngaahi palani fakata'u pea ke lipooti ia. 'Osi ko ia hono lipooti' 'oku tufaki leva ki he Komiti Sitetisitika 'a Tonga ke malava 'o tala 'a e Palani Fakata'u 'o e Sitetisitika na'e fa'u ke ngāue'aki.
	2.2 Ko e Sitetisitika pea mo e ngaahi fakamatala fekau'aki 'oku 'aonga 'aupito ia.	Ko e ngaahi potungāue 'a e pule'anga.	2.2 'Oku tukupā foki 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga' ki hono fakahoko 'a e ngaahi fetu'utaki 'i he tafa'aki 'o e ni'ihī 'oku nau fa'u 'a e ngaahi fakamatala pea pehē foki ki hono ngāue'aki 'o e ngaahi fakamatala. 'Oku fiema'u ke fakapapau'i ko e ngaahi fakamatala ko 'eni 'oku ma'u mai pe 'i he

¹⁵ Addis Ababa Action Agenda Paragraph 125

¹⁶ Tonga Strategy for the Development of Statistics (TSDS) 2019 -2023. Pg. 21.

		taimi 'o kapau 'e fiema'u ai pea ke tokoni foki ki he Komiti 'o e Sitetisitika 'a Tonga ki ha ngaahi fiema'u fakamatala 'e 'aonga ki ha fakahoko fatongia.
2.3 Founa ki hono vahevahe mo tauhi 'o e ngaahi fakamatala 'i he ngaahi potungāue 'a e pule'anga kau atu pe ki ai kapau 'oku fiema'u ke 'iai 'a e ngaahi fakamatala 'oku mahu'inga ke tauhi.	Ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga.	2.3 Ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga 'oku fiema'u ke nau hanga 'o fokotu'u 'a e ngaahi founa kehekehe ke ma'u'aki 'a e ngaahi fakamatala pea mo hono founa 'oku fetu'utaki ai, pea ke tokoni ki he tånaki 'o e ngaahi Sitetisitika 'oku fiema'u ke tånaki ki he fakahoko fatongia.
2.4 Ko e tånaki'anga fakamatala mo e sisitemi 'akiteki 'oku fiema'u ke mahino pe ke ne malava 'o tala ha ngaahi fakamatala 'oku 'aonga ki he fakahoko fatongia.	Ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga, tafa'aki 'oku ne tokanga'i 'a e ngaahi tekinolosia 'a ia ko e tafa'aki 'eni 'i he Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga lvi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Ātakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki 'o e 'Ea	2.4 Ko e tafa'aki 'o e Palani 'oku ne fakahoko 'a e ngaahi fepōtalano'aki mo e ngaahi Komiti felāve'i ke fa'u ha palani ke ngāue'aki ke tånaki'aki 'a e ngaahi fakamatala pea ke lava 'o fevahevahe'aki 'a e ngaahi fakamatala ko ia.
2.5 Ko e ngaahi polokalama 'o e Sitetisitika pea mo e ngaahi ngāue na'e fiema'u ke fakahoko.	Ko e ngaahi potungāue kotoa 'o e pule'anga pea pehē foki ki he ngaahi Komiti felāve'i.	2.5 Fa'u 'a e ngaahi polokalama fakata'u ke ne hanga 'o tokanga'i 'a e ngaahi polokalama Sitetisitika pea ke malava foki 'o fetu'utaki 'a e ngaahi fakamatala ko ia.

5.39 Ko e ta'umu'a *fika 4* 'a ē ko e ngāue fakataha 'oku fiema'u ke fakahoko ia 'e he ngaahi kupu fekau'aki kotoa pē.

5.39 'I he *Tepile 4* 'oku faka'asi atu ai 'a e Komiti 'oku fiema'u ke ne hanga 'o fakahoko 'a e ta'umu'a *fika 4*.

Tēpile 4: Ko e Komiti Sitetisitika ‘a Tonga (TSDS) ‘oku’ ne tokanga’i ‘a e ngaahi ta’umu’a fika 4.¹⁷

Taumu’a fika 4	Ngāue ke fakahoko	Ngaahi fatongia	Ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ma’u pē pea mo e ngaahi palani ngāue ki he Komiti Sitetisitika ‘a Tonga (TSDS)
Ko e founa ‘oku fiema’u ke fakahoko ki he ngāue fakataha	4.1 ‘Oku fiema’u ke fakahoko ha ngaahi polokalama ke fakalalaka ‘a e ‘ilo ‘a e Komiti’ ni pea pehē foki ki he ni’ihi ‘oku nau ‘omai ‘a e ngaahi Sitetisitika	Ko e Komiti Sitetisitika ‘a Tonga (TSDS)	<p>4.1.1 Ko e Komiti ko ‘eni ‘oku tonu ke nau fakahoko hono muimui’i ‘a e ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ‘o fakapapau’i ‘oku tānaki pea malava ‘o fakahoko ha fevahevahe’aki he ngaahi fakamatala ‘oku ma’u ke tokoni ki he fakahoko fatongia.</p> <p>4.1.2 ‘Oku kau atu heni ‘a e ngāue fakataha ‘i he vahevahe ‘enau ngaahi palani fakata’u mo e ngaahi famatala Sitetisitika ‘oku ngāue’aki pea ke ‘ave ‘eni ki he Komiti Sitetisitika ‘a Tonga (TSD) ki he (i) fakahoko ‘aki ha ngaahi tu’utu’uni ‘okapau ‘e fiema’u, (ii) ke malava tala mahino mai ha ngaahi fiema’u ke fakalelei ki he fakahoko fatongia.</p>
	4.2 Ko hono fakamālohi’i ‘a e ngaahi taukei ‘o e Komiti Sitetisitika ‘a Tonga (TSD) pea malava ke fakahoko ha fakamatala Sitetisitika ki he ngaahi kupu fekau’aki mo ‘enau fakahoko fatongia.	Ko e Komiti Sitetisitika ‘a Tonga (TSD) ‘oku fiema’u ke ‘i ai ha ngaahi lao fekau’aki ke nau poupoua ‘a e fatongia ko ‘eni.	4.2 ‘Oku toe fiema’u foki ke fakahoko ‘e he Komiti Sitetisitika ‘a Tonga (TSD) hono fakapapau’i ko e ngaahi kupu fekau’aki ‘oku nau fakahoko fatongia ‘o fai fakatatau ki he ngaahi tu’utu’uni fakaSitetisitika.
	4.3 Ko e Komiti ko e (National Statistical Advisory Council and TSDS Steering committee) ‘oku nau ‘oange ‘a e ngaahi fale’i ‘oku fiema’u ke tataki ia ‘e he fakakaukau ‘o e ngāue ke fakahoko ‘i	Ko e Komiti (National Statistical Advisory Council, TSDS Steering committee)	4.3 ‘Oku fiema’u ke hanga ‘e he Komiti Sitetisitika ‘a Tonga (TSD) ‘o fakatahataha’i mo paaki ‘a e ngaahi fakamatala fakata’u fakaSitetisitika ‘i Tonga kotoa. He ko hono fakahoko ‘eni ‘e malava ai ke ngāue fakataha ‘a e ngaahi kupu fekau’aki kotoa ‘oku kaungatonu ki he NTFT’.

¹⁷ Palani Langa Fakalalaka ‘a Tonga 2019-2023, peesi 23

	he fika 4.1 pea mo e 4.2.		
	4.4 Ke fakahoko ma'upe 'a hono siofi 'o e ngaahi t'ānaki fakamatala	Ngaahi potungāue 'a e pule'anga kotoa mo e ngaahi Komiti fekau'aki	<p>4.4.1 Ke 'oange ha ngaahi founa ki hono t'ānaki 'o e ngaahi ma'u'anga fakamatala pea ke malava ke mahino ki he ngaahi kupu fekau'aki 'a ia 'e malava 'o fakakau atu ki ai 'a e ngaahi founa kehekehe hono fetu'utaki atu 'a e ngaahi fakamatala 'o hangē ko e ngaahi saati, ngaahi kalafi mo e ngaahi tēpile.</p> <p>4.4.2 Ko e Komiti kotoa pe 'oku fiema'u ke nau hanga 'o fakatahataha'i 'a e ngaahi koloa kotoa 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga pea pehē foki ki he ngaahi sekitoa sivile ke fakapapau'i 'oku nau kau k'ātoa mai ki he ngāue fakataha ko 'eni.</p> <p>4.4.3 Ko e ngaahi Komiti kotoa pē 'oku fiema'u ke fakakau mai 'a e ngaahi kupu fekau'aki ki he ngaahi fakataha 'oku fiema'u ke fakahoko.</p>

5.41 Ko e ngaahi taumu'a 2 mo 4 'o e Komiti Sitetisitika 'a Tonga (TSDS) 'oku fiema'u ke nau hanga 'o fakahoko 'a e ngaahi 'analaiso ke tonu 'a e ngaahi fakamatala.

KONGA 6 – KO HONO ‘ANALAI SO ‘O E NGA AHI TALI KI HE NGA AHI OLA ‘O E ‘ATITA’ NA’E ‘OMAI MEI HE NGA AHI POTUNGĀUE NA’E FAKAHOKO KI AI ‘A E ‘ATITA

Ko e ni’ihi ‘eni na’e ma’u mai ‘enau ngaahi tali ki he ola ‘o e ‘atita ko ‘eni:

- Gloria Pole’o, Kalake Pule ‘o e Fale Alea (*īmeili ‘o e ‘aho 12 ‘o Fepueli, 2019*)
- Edgar Cocker, Sekelitali Pule mo e Sekelitaki ki he Kapineti (*tohi ‘o e ‘aho 8 ‘o Ma’asi, 2019*)
- Viliami Fifita, Pule ‘o e Potungāue Setisitika ‘a Tonga (*īmeili ‘o e ‘aho 28 ‘o Fepueli, 2019*)
- Lesieli Tufui Faletau, Tokoni Pule Potungāue Pa’anga (*īmeili ‘o e ‘aho 25 ‘o Fepueli, 2019*)

Ko e fakamā’opo’opo ‘o e ngaahi tali na’e ma’u mai:

Kalake Pule ‘o e Fale Alea

- “Oku mau ‘osi ma’u faingamālie ‘o sio ‘i he līpooti ‘atita’ ni pea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha’amau tali makehe ki he līpooti’ ni.”

Sekelitali Pule & Sekelitali ki he Kapineti

- “Oku ‘oatu ‘a e fakamālō ki he līpooti ko ‘eni pea na’e fakahoko ‘a e sio ki ai pea ‘oku ‘i ai ‘a e poupoua ‘o e ngaahi fokotu’u fakakaukau na’e fakahoko mai ‘e he ‘atita’. Ko e taha ‘o e ngaahi fokotu’u fakakaukau fika 3.1 ‘oku malava ke fai ‘a e sio lōloa ki he fengāue’aki ‘oku fiema’u mei homau ‘Ofisi pea pehē foki ki he ‘Ofisi ‘o e Kalake Pule ‘a Fale Alea ke poupoua ‘a hono muimui’i mo fakapapau’i ‘oku fakahoko ‘a e *NTFT*’.”

Pule ‘o e Potungāue Sitetisitika ‘a Tonga

- Ke fetongi pea ke fakahū atu ‘i he kupu 2.7 (3) ‘o e līpooti ‘a e fakalea ko ‘eni: Ko e Komiti, *TSD* ‘oku kaungatonu ia mo hono fa’u, tauhi, mo ngāue’aki ‘a e ngaahi Sitetisitika ‘oku fiema’u ki he fakalalakala mo hono fa’u ‘a e tu’utu’uni ki hono siofi ‘o e *NTFT*’
- Ko e kupu 5.14 ‘o e Ola ‘o e ‘atita 16 ke fetongi ia ‘o fakalea pehē’ ni: na’e tali ‘a e Komiti *TSDS* ‘i Nōvema 2018. ‘Oku toe fakalahi atu ki he konga 5.14 ke fakamahino’i ‘oku fiema’u ‘e he ngaahi kupu fekau’aki ki muli hangē ko e ngaahi lao kehekehe kau atu ki ai ‘a e lao ko e: *Samoa Pathway* pea pehē foki ki he ngaahi kaveinga ngāue mahu’inga ‘o e *TSDF II*. He ‘oku ‘osi fakakau atu foki ‘eni ki he founga hono muimui’i ‘o e fakahoko fatongia ‘o e ngaahi palani ‘a Tonga.
- Ke fakamatala’i ko hono tānaki ‘o e ngaahi fakamatala ‘oku faingofua ki hono mahino’i pea ke malava ‘o fakahoko ha faitu’utu’uni mei he ngaahi fakamatala ko ‘eni ‘oku fa’u. ‘A ia ‘oku malava ke tala mahino ai pe ko hai ‘oku tonu ke ne fakahoko ‘a e ngaahi fatongia ki he *NTFT*’, ko e hā ‘a e ngaahi tu’utu’uni ke ngāue’aki, pea ko e hā ‘a e ngaahi me’a ngāue ‘e ngāue’aki ke malava ‘o ma’u ha ngaahi ma’u’anga fakamatala ‘i he taimi ‘o ka fiema’u ai.

Tokoni Pule ‘a e Potungāue Pa’anga

- “Oku malava ke tau siofi ‘i he līpooti ko ‘eni, ‘a e founga fakahoko fatongia lolotonga ‘oku fakahoko ‘e he pule’anga’.
- Ko e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process Tool*) ‘oku hangē ia ha fa’unga fakamatala fakalukufua ‘oku’ ne hanga ‘o ‘omai ‘a e sitepu kehekehe ki hono vakai’i ‘a e fakahoko fatongia pea ko e hā ‘a e ngaahi fiema’u lolotonga ‘oku fiema’u ke fakahoko ke fakalelei’i’aki ‘a e fakahoko fatongia. Ko e ta’umua tefito ‘o e sisitemi ko ‘eni ke ne hanga ‘o fakahoko ‘a e ngaahi kaveinga palani ‘oku fokotu’u pea pehē foki ki he patiseti na’e ‘oatu ke fakahoko’aki ‘a e ngāue ko ia.

- ‘Oku malava foki ‘e he sisitemi ko ‘eni ‘o fakahoko hono vakai’i ‘o e ngaahi founa ngāue ‘a ia ‘oku fiema’u ke fakahoko ha siofi ke mahino ‘oku ngāue’aki lelei ‘a e ngaahi me’angāue ki hono fakahoko ‘o e ngaahi fatongia kuo fokotu’u.
- Ko e taha ‘o e ngaahi pole ‘oku malava ke tau sio heni ko e ‘ikai ke malava ‘o ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala ‘i he taimi ‘o kapau ‘oku fiema’u ai tupu pe mei he tōmui hono tānaki mo e ngaahi ‘uhinga kehekehe pe. Ka ‘oku fai ‘a e poupoua ke ‘iai ‘a e Komiti ke nau siofi ‘a e ngaahi tānaki ‘o e fakamatala ki hono fakahoko’aki ‘a e ngaahi fokotu’u kaveinga ki he *NTFT*’ pea mei ai ‘e malava ke tau sio fakalukufua ki he tu’unga ‘o e fakahoko fatongia ko ‘eni ki he *NTFT*’.

KONGA 7 – AOFANGATUKU

7.1 Fakamā'opo'opo 'o e Aofangatuku

Neongo 'oku kei fiema'u pe ke fai ha fakalelei ki he ngaahi polokalama 'oku fakahoko 'e he pule'anga Tonga ki he kakai ke nau mahino'i 'a e 'Āsenita 2030 pea mo e *NTFT* ka 'oku malava ke tau sio 'oku 'osi fakahoko 'a e ngāue ki ai. Ko hono fakamā'opo'opo koē 'a e ngaahi me'angāue ki hono fakahoko 'o e fatongia ko 'eni 'a ē 'oku tokoni ki ai 'a e sisitemi (*One Process Tool*) 'oku kei fiema'u pe ke fakalelei'i mo malava 'o tala totonu 'a e ngaahi fiema'u ko ia. Ko e ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki ki hono fakahoko 'o e ngaahi fatongia ki he *NTFT* 'oku kei fiema'u pe ke ngāue fakataha 'a e potungāue 'a e pule'anga, Va'a Palani - *PMO* pea pehē foki ki he Komiti (*TSD*) ke nau muimui'i 'a e fakahoko fatongia ki he *NTFT*.

Pea ko e ngaahi fakaikiiki 'eni ki he ola 'o e 'atita na'e fakahoko:

7.2 Fe'unga mo 'aonga 'a e *NTFT* ki he fakahoko fatongia 'a Tonga

Ko e *TSDF II* 'oku hoko ia ko e makatu'unga ki hono feinga ko ee ke 'ilo'i pe ko e hā fua 'a e *NTFT* 'oku kaungatonu ki he fakahoko fatongia 'a Tonga. Ko e *TSDF II* 'oku ne 'omai 'a e ngaahi palani ki he fakahoko fatongia ko 'eni. He 'oku 'iai 'a e ngaahi tāketi mo e ngaahi me'afua 'a e *NTFT* 'oku 'osi fakakau atu ia 'i he ngaahi kaveinga ngāue 'a e pule'anga pea pehē foki ki he poutuliki kuo fokotu'u 'e he pule'anga. 'Oku malava foki heni ke 'iai 'a e fekau'aki 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e potungāue pule'anga takitaha ki he ngaahi palani 'a e sekitoa takitaha pea pehē foki ki he palani 'a e fonua takitaha pea pehē foki ki he ngaahi palani fakata'u 'a e potungāue pule'anga takitaha. Neongo kātoa 'eni ka 'oku kei fiema'u pe ke fai 'a e ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki, pea ke fakahoko ha ngaahi polokalama ke 'ilo'i 'e he kakai 'a e ngaahi taumu'a ngāue ko 'eni pea ko e ngaahi palani kehekehe 'oku kaunga ki hono taukave'i 'a e *TSDF II*.

7.3 .Fiema'u ke 'ilo'i 'a e ngaahi me'afua tonu ke ngaue'aki ke 'ne lava 'o tala mahino 'a e ngaahi me'angāue 'oku fiema'u ki he fakahoko fatongia.

Ko e Sisitemi Ngaue Fakataha (*One Process System*) 'oku' ne hanga 'o 'omai 'a e ngaahi potungāue pule'anga kotoa mo 'enau ngaahi taumu'a ngāue mo e patiseti 'oku fiema'u ki he fakahoko fatongia 'a e *TSDF II* mo hono ngaahi kaveinga na'e fokotu'u. 'Oku malava foki ke tala heni 'a e ngaahi fiema'u ke fakalelei'I 'aki 'a e ngaahi fengāue'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki. 'Oku kei 'i ai pe foki 'a e fiema'u ke tokanga ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi me'a ngāue 'e fiema'u ke fakahoko'aki 'a e ngāue ko 'eni.

Ko e taimi koē 'oku fakahoko fakalelei ai 'a e ngaahi fokotu'u ngāue ke fakahoko 'a e *NTFT*, 'oku fiema'u ke hanga 'e he Potungāue Pa'anga 'o fakahoko 'aki 'a e sisitemi (*Addis Ababa Action*) 'a ia 'oku' ne 'omai 'a e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ke malava ke fakahoko lelei 'e he ngaahi me'a ngāue 'oku' ne fakapa'anga 'a e fakahoko fatongia ko 'eni 'o a'usia 'a e kaveinga ngāue ki hono fakahoko'aki 'a e *NTFT*. 'A ia 'oku tonu ke felave'i mo e *TSDF II*.

Ko e fakamatala patiseti 'a e *MoF* ki he ta'u fakapa'anga 2018/2019 'oku fakatatau ia ki he *TSDF II* pea mo hono ngaahi poutuliki pea pehē foki ki he ngaahi taumu'a ngaue tefito 'a e pule'anga ki hono vakai'i 'a e ngaahi fakamālō mo leva'i ke a'usia 'a e ngaahi ola 'oku fiema'u ke a'usia 'e he *NTFT*.

7.4 Me'afua ki hono muimui'i mo sivi'i 'a e ngaahi lipooti 'o e fakahoko fatongia ki he NTFT pea mo e ngaahi ngāue vāofi 'oku fiema'u ke fakahoko.

Ko e Palani 'a Tonga ki he Fakalalakalaka 'o e Sitetisitika 2019-2023 (*Tonga Strategy for the Development of Statistics (TSDS) 2019 – 2023*) 'oku' ne 'omai 'a e ngaahi founa ke fakahoko'aki 'a e ngāue fakataha 'a e ngaahi kupu fekau'aki. Ko e Palani ko 'eni na'e toki tali pe 'a ia 'oku fiema'u ke poupoua 'eni he ngaahi kupu kehekehe pea ke feinga'i ke lele 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'oku' ne palani'i. Ko e founa ki hono muimui'i 'o e fakahoko fatongia ko 'eni 'oku fiema'u ke tonu 'a e ngaahi Sitetisitika ke malava 'o fakahoko lelei 'a hono tala totonu 'a e fakahoko fatongia pea pehē foki ka fiema'u ke fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ngāue.

KONGA 8 – NGAHI FOKOTU’U

Taumu’a ‘o e ‘atita 1: *1. Ko e hā hono lahi mo kakato hono fakakau mai ‘e he pule’anga ‘a e ‘Asenita 2030 ki he ‘ene palani fakafonua?*

1. Ko e Va’a Palani - *PMO* mo e tokoni ‘oku fakahoko ‘e he Komiti (*TSDTC*) ‘oku nau ngāue fakataha ki hono mape’i ke mahino ko e hā ‘a e ngaahi lao fakamāmani lahi ‘oku fiema’u ‘a Tonga ke kau atu ki ai ‘i he anga ‘o e tu’u ‘a e Fa’unga Palani Langa Fakalalakala ‘a Tonga hono II. He kapau ‘e malava ‘o fakahoko ‘eni ‘oku tau poupoua leva ‘a e founa ngāue fakataha ki he feinga ‘a Tonga ke kau atu ki hono fakahoko ‘a e ngaahi fatongia ki he *NTFT*’ pea pehē foki ki he ‘Āsenita 2030.
2. Ko e Va’a Palan-*PMO* ‘oku (1) taki mu’a ‘i hono feinga’i ke kakato ‘a e pepa ‘o e founa e fetu’utaki pea ke malava ‘o ngāue’aki ia he 2019 ‘e he ngaahi mēmipa ‘o e Komiti (*TSDT*) ‘a ē ‘oku kei tatali ke tali mai ‘e he Kapineti pea ke nau ngāue vāofi mo e ngaahi kupu fekau’aki. (2) Ke malava ‘e Tonga ‘o fakafehoanaki ‘enau fekau’aki mo e tu’utu’uni fetu’utaki koē ‘oku ngāue’aki ‘e he Pule’anga Fakatahataha ki he ta’u 2018-2022. He ‘e malava ‘e Tonga ‘o ngāue fakataha mo e ngaahi potungāue ‘a e pule’anga ke siofi ‘a e founa ‘e malava ke nau fakahoko fakataha ke a’usia ‘a e ngaahi kaveinga ngāue ‘a e potungāue pule’anga takitaha he ‘oku fakahoko lelei ‘a e fetu’utaki ‘i he ngaahi vā ko ‘eni ‘o e ngaahi kupu fekau’aki.
3. Ko e ‘Ofisi ‘o e Kalake Pule ‘a e Fale Alea ‘oku tukupā ke ne hanga ‘o fakataha’i mai ‘a e ngaahi Komiti ‘oku ‘i ai ‘enau kaunga ki hono siofi ‘a e fakahoko fatongia ki he *NTFT*’. ‘Oku fiema’u leva ke mahino ‘a e sisitemi ‘oku ngāue’aki ‘e he Fale Alea ke malava ‘o tala ‘oku nau kau mai ki hono tokanga’i ‘o e fakahoko fatongia ko ‘eni ke a’usia ‘a e *NTFT*’.
4. Ko e Va’a Palani-*PMO* ‘oku nau kau mo e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ngaahi sekitoa, kau fakafongia ‘a e kakai pea pehē foki ki he Fale Alea ke fakapapau’i ‘oku kaunga tonu ‘a e ngaahi palani ‘a e sekitoa, palani ‘a e fonua, palani ‘a e ngaahi fakavahe pea pehē foki mo e palani ‘a e ngaahi komiuniti ki he *TSDF II*. Ko e ngaahi taumu’a ngāue taupotu ‘a e pule’anga ‘oku tonu ke mahino lelei ai ‘a e ngaahi fiema’u takitaha ‘a e ngaahi komiuniti ke mahino ‘oku malava ‘a e fengāue’aki ‘a e ngaahi komiuniti ki he palani ‘a e fonua takitaha, palani fakavahe pea pehē foki ki he palani fakasekitoa. ‘Ikai ko ia pē ka ‘oku ‘i ai ‘a ‘enau fehokotaki ki he ngaahi Palani Ta’u Tolu ‘a e ngaahi potungāue ‘a e pule’anga pea ‘oku malava ai ke makupusi ‘a e fakakaukau ‘oku kau kātoa ‘a e taha kotoa ki he Āsenita 2030.’

Taumu’a ‘o e ‘atita 2: *2. Kuo fakapapau’i mo mā’u ‘e he pule’anga ‘a e ngaahi ivi ngaue mo e ngaahi taleniti poto’i ngaue (ngaahi ve’eteka ‘o e fakahoko ngaue) ‘oku fiema’u ki hono fakahoko ‘o e ‘Asenita 2030?*

5. Ko e Va’a Patiseti – Potungāue Pa’anga pea pehē foki ki he Va’a Palani - *PMO* ‘oku nau fakahoko ‘a e ngaahi ako ke fakapapau’i ‘oku malava ‘o ‘ilo’i ‘a e ngaahi founa ngāue ke solova’aki ha palopalema ‘o kapau ‘e hoko ‘i he ngaahi fokotu’utu’u fakahoko fatongia ki he *NTFT*’. Ko hono fakahoko ‘eni ‘e malava ‘e he ngaahi potungāue ‘a e pule’anga ‘o fakatonutonu ‘a e ngaahi fiema’u me’angāue ke ne hanga ‘o muimui’i mo sivi’i ‘a e fakahoko fatongia ko ‘eni.
6. Ko e Va’a Patiseti-*MoF* ‘oku pau ke nau ‘omai ‘a e sisitemi (*Addis Ababa Action*) ke hoko ko e me’a fua ki hono fakapapau’i ‘oku fakahoko ‘e he me’angāue takitaha ‘a e fatongia na’e ‘oange ke nau fakahoko ki he teuteu ‘oku fakahoko ki he *NTFT*’ pea pehē foki ki he ngaahi kaveinga ngāue na’e fokotu’u ke nau hanga ‘o fakahoko.

Taumu'a 'o e 'Atita 3: 3. Kuo fokotu'u 'e he pule'anga 'a e ngaahi founa ki hono tokoni'i, muimui'i, toe vakai'i, mo hono lipooti 'o e teuteu ki hono fakahoko 'o e 'Asenita 2030?

7. Ko e Komiti Sitetisitika 'a Tonga (TSD) mo e Va'a Palani -PMO te 'nau hanga 'o fokotu'utu'u ha founa ke ngāue fakataha ai 'a e ngaahi potungāue 'a e pule'anga ke fakapapau'i ko e ngaahi me'afua kuo fokotu'u 'e a'usia hono taumu'a. He ko hono fakahoko 'eni 'e faingofua ia kapau 'oku mā'opo'opo 'a e Fakalalaka faka-Sitetisitika 'a Tonga 'oku fokotu'u. 'Ikai ko ia pe ka 'e malava ke 'omai 'a e ngaahi ma'u fakamatala 'oku tonu pea 'e 'aonga ki he teuteu 'oku fakahoko ki he ngaahi ngāue 'e fai ki he *NTFT* pea 'e malava ai ke muimui'i pea ke siofi 'o lipooti 'a e tu'unga totonu ko ia'.

NGAAHI MA'U'ANGA FAKAMATALA

Department, Tonga Statistics. "Tonga Strategy for the Development of Statistics (TSDS) 2019-2023." n.d.

International Standards of Supreme Audit Institutions, ISSAI. "ISSAI 3000 Standards for Performance Auditing." *International Organization of Supreme Audit Institutions*. INTOSAI, 2016.

Leha, Ma'u, interview by Cathreen Mafi, Sepi Felemi, & Fatafehi Taumoha'apai. *Prime Minister's Office National Planning Division Principal Economist* (23 August 2018).

Ministry of Finance and National Planning. *Budget Statement 2018/2019 Recovery with Greater Resilience*. Government of Tonga Budget Statement, Nuku'alofa: Ministry of Finance and National Planning, 2018.

Planning, Ministry of Finance and National. "Government of Tonga "Tonga Strategic Development Framework 2015-2025- A more progressive TONGA: Enhancing our Inheritance"." 2015.

The United Republic of Tanzania National Audit Office. *Performance Audit on Preparedness for Implementation of Sustainable Development Goals*. Performance Audit Report, The United Republic of National Audit Office, 2018.

United Nations Development Group. *Data Privacy, Ethics and Protection Guidance Note on Big Data for Achievement of the 2030 Agenda*. New York: UNDG, n.d.

—. *Mainstreaming the 2030 Agenda for Sustainable Development Reference Guide to UN Country Teams*. United Nations Development Group 2016, 2017.

United Nations Development Programme. *Financing the 2030 Agenda An Introductory Guidebook for UNDP Country Offices*. New York: UNDP, 2018.

—. *Institutional and Coordination Mechanisms Guidance Note on Facilitating Integration and Coherence for SDG Implementation*. New York: UNDP, 2017.

—. *Parliament's Role in Implementing the Sustainable Development Goals*. New York: UNDP, 2017.

—. *Rapid Integrated Assessment (RIA) to facilitate mainstreaming of the SDGs into national and local plans*. New York: UNDP, 2017.

United Nations ESCAP. *Achieving the 2030 Agenda for Sustainable Development in the Pacific*. Suva, Fiji: UN ESCAP, n.d.

FAKALAHI 1: TAUMU'A, NGAARI FEHU'I PEAA MO E KAVEINGA 'O E 'ATITA

Taumu'a 'o e 'atita (vakai ki he 1.4)	Ngaari Fehu'i 'o e 'atita	Kaveinga 'o e 'atita
1.4.1	<p>Fehu'i 'atita fika 1 – Kuo 'osi hanga nai 'ehe pule'anga 'o fokotu'u ha ngaari founa ngāue pea mo ha ngaari fokotu'utu'u kehe ki hono fakahoko'aki 'a e 'Āsenita 2030? Pea 'oku mahino 'oku kau atu 'eni 'i he ngaari tu'utu'uni ngāuemo e lao pea pehee foki ki he patiseti mo e polokalama fekau'aki mo e ngaari fakalalaka 'oku tu'uloo?</p> <p>Fehu'i 'a e 'atita hono 2 – 'Oku 'osi hanga nai 'e he pule'anga 'o fakamahino'i ki he kakai mo e ngaari kupu fekau'aki 'a e ngaari founa 'oku nau fokotu'u ke fakahoko ki he mateuteu mo e fakahoko fatongia 'o e 'Āsenita 2030 pea 'oku 'osi kau atu kiai 'a e ngaari lao mo e tu'utu'uni ngāue'oku fiema'u pea pehee foki ki he ngaari kupu kehe hangee ko e sosaieti sivile pea mo e pisinisi taautaha?</p> <p>Fehu'i 'a e 'atita hono 3: 'Oku anga fefe hono vahe 'a e ngaari ngafa mo e fatongia 'o e ngaari levelo kehekehe 'i he pule'anga kenau hanga 'o fakahoko 'a e ngaari fokotu'utu'u 'a e 'Āsenita 2030?</p> <p>Fehu'i 'a e 'atita hono 4: 'Oku 'osi hanga nai 'ehe pule'anga 'o fokotu'u ha ngaari tu'utu'uni ngāuepau ke ne hanga 'o fua mo poupoua 'a e NTFT' 'i he tafa'aki faka'ekonomika, fakasosiale pea pehe ki hono uesia 'o e 'Ātakai pea ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke tuenoa ha taha 'i he fakahoko fatongia ko 'eni 'o fakataua ki he fakakaukau 'oku 'omai 'e he 'Āsenita 2030?</p>	<p>Kaveinga 1: Ko hono fakataha'i 'o e NTFT' ki he fa'unga pule'anga 'i he founa 'oku nau fakahoko'aki 'enau palani pea mo e founa ngāue kuo nau fokotu'u.</p> <p>Kaveinga 2: Ko hono fakafehoanaki 'a e ngaari patiseti ki he ngaari tu'utu'uni ngāue pea pehee foki ki he ngaari polokalama 'a e NTFT'.</p> <p>Kaveinga 3: Ko e malava 'o fakahoko 'oku pule'i pea 'oku 'iai 'a e fehokotaki 'a e ngaari kupu fekau'aki ki hono fakahoko 'a e fatongia ki he NTFT'.</p> <p>Kaveinga 4: Ko e tu'utu'uni ngāue ki hono pule'i mo e ngāue fakataha 'a e ngaari kupu fekau'aki.</p> <p>Kaveinga 5: Ko hono fakakau atu 'a e taha kotoa pea 'ikai ke tuenoa he fakahoko fatongia ko 'eni.</p>
1.4.2	<p>Fehu'i 'a e 'atita hono 1 – 'Oku 'osi 'iai nai ha ngaari fatongia 'a e ngaari kupu fekau'aki ki hono fakamatala'i 'o e ngaari me'angāue'oku fiema'u (kau atu kiai 'a e kakai 'oku fiema'u ki he ngaue, ngaari fiema'u fakatekinoloji, ngaari Sitetisitika mo e ngaari ma'u'anga fakamatala kehe) ke fakahoko ke malava 'o fa'u 'aki ha lipooti 'o e 'Āsenita 2030?</p> <p>Fehu'i 'a e 'atita hono 2 – 'Oku malava nai ke fakamatala'i 'a e ngaari fatongia 'o e kupu fekau'aki takitaha mo 'ilo'i pe ko e ha nai ha ngaari faingamalie 'e malava 'o ma'u 'okapau 'e ngaue'aki 'a e ngaari me'angāue ko 'eni ki hono fakahoko'aki 'a e fatongia ki he 'Āsenita 2030?</p> <p>Fehu'i 'a e 'atita hono 3: 'Oku malava nai ke tala 'a e ngaari pole 'e malava ke hoko pea koeha nai ha ngaari founa ke fakasi'isi'i'aki 'a e ngaari pole ko 'eni ke malu'i 'a e ngaari me'a ngāue'oku fiema'u ke fakahoko'aki 'a e fatongia ko 'eni?</p>	<p>Kaveinga 1: Ko hono fakamatala'i 'a e ngaari fiema'u ki he ngaari me'afua 'oku fiema'u ke fakahoko'aki 'a e ngaari ngāue ki he NTFT'.</p> <p>Kaveinga 2: Ko hono fokotu'utu'u 'a e founa ke fai ai 'a e ngāue fakataha.</p> <p>Kaveinga 3: Pule'i 'o e ngaari pole 'e malava ke hoko</p>
1.4.3	<p>Fehu'i 'a e 'atita hono 1: 'Oku 'osi hanga nai 'ehe pule'anga 'o vahe'i 'a e ngaari fatongia ki hono muimui'i mo fakalelei'i 'a e ngaari lipooti ki hono fakamatala'i ai 'a e ngaari fakahoko fatongia na'e fai ki he mateuteu ki he NTFT'?</p> <p>Fehu'i 'a e 'atita hono 2: 'Oku 'osi hanga nai 'e he pule'anga 'o fokotu'u nai ha ngaari me'afua ke ngaue'aki ki hono fua 'a e ngaari fakahoko fatongia pea ke muimui'i mo lipooti ia?</p> <p>Fehu'i 'a e 'atita hono 3 – 'Oku 'osi fokotu'u nai 'ehe pule'anga ha founa ngāueki hono sivi'i 'o e mahu'inga pea malava lelei ke ma'u ha ngaari fakamatala 'okapau 'e fiema'u 'i ha taimi pe?</p> <p>Fehu'i 'a e 'atita hono 4 – 'Oku malava nai 'ehe founa ki hono muimui'i mo lipooti 'a e fakahoko fatongia 'i ha founa 'oku kau kotoa mai 'a e ngaari kupu fekau'aki ki he fakahoko fatongia ko 'eni?</p>	<p>Kaveinga 1: Ko e ngaari fatongia, me'afua, mo e founa ki hono muimui'i mo lipooti.</p> <p>Kaveinga 2: Ngaari Me'afua</p> <p>Kaveinga 3: Fetu'utaki mo e ngaari kupu fekau'aki.</p>

FAKALAHĪ 2: ‘ANALAIŠO ‘O E NGAĀHI KUPU FEKAU’AKI

Ngaahi Kupu fekau’aki	Ngaahi fatongia ‘o e ngaahi kupu fekau’aki	Ngaahi fiema’u ‘a e ngaahi kupu fekau’aki
‘Ofisi ‘o e Palemia	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e tafa’aki Palani ‘oku kaungatonu honau fatongia ki hono fa’u ‘o e ngaahi palani ‘a Tonga ‘o kau atu kiai ‘a e <i>TSDF II</i>. • Ko e tafa’aki Palani ‘oku ‘iai ‘a e fatongia ki hono feinga’i ke fakakau atu ‘i he <i>NTFT</i>’ ‘a e ngaahi kaveinga ngāue’o e <i>TSDF II</i>. • Ko e kupu ‘eni ‘oku ne tanaki mai ‘a e ngaahi fakamatala kehekehe. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e kupu ‘eni ‘oku ne fakapapau’i ‘a e tu’unga tonu ‘oku ‘iai ‘a Tonga ‘i he mateuteu ki he fakahoko fatongia ‘a e <i>NTFT</i>’. • Ko e tafa’aki palani ‘oku ne ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala kuo ‘osi tanaki • Ko e ngaahi ‘atita ka fakahoko ‘e malava ia ke tokoni ki hono muimui’i mo fakakakato ‘o e ngaahi lipooti ‘oku fiema’u ki he <i>TSDF II</i> ki he ta’u kaha’u. • ‘E malava ke hanga ‘ehe ‘atita ‘o tokonia ‘a e Va’a Palani ke ‘nau ngāuefakataha mo e ngaahi potungāue’a e pule’anga ki hono a’usia ‘a e <i>NTFT</i>’ pea ke a’usia ‘a e ngaahi Palani Ta’u Tolu ‘a e ngaahi potungāue’a e pule’anga.
Fale Alea	<ul style="list-style-type: none"> • Fa’u Lao –‘Oku fakahoko foki ‘e he kau fakafofonga ‘o e Fale Alea ‘a hono fakapapau’i ‘oku ta’umu’a ‘a e pule’anga ki he mo’oni me’a ki hono pukepuke ‘a e totonu ‘a e tangata pea ke poupoua ki he ngaahi kaveinga ngāue’a e Ngaahi Taumu’a Fakalakalaka (‘a e ‘oku ‘i he <i>TSDF II</i>) pea pehee foki ki he ‘Āsenita 2030. • Patiseti – ‘oku kau heni ‘ehe hanga ‘e he potungāue pule’anga takitaha ‘o fakamatala’i ‘a e <i>NTFT</i>’ pea ke faka’asi ‘a e founa ‘e fakapa’anga ‘aki pea ke fakapapau’i ‘oku kaungatonu pe ki he ngaahi taumu’a kuo fokotu’u ‘e he <i>NTFT</i>’. Ko e Fale Alea ‘oku nau siofi ‘a e fakamole ko ‘eni pea kenau ‘analaiso ‘oku malava lelei ‘o a’usia lelei ‘a e ngaahi taumu’a ko ‘eni. • Ko hono siofi ‘o muimui’i ‘o e fakahoko fatongia – Ko e ngaahi fakafofonga ‘o e falealea ‘oku kaungatonu ki he fakahoko fatongia ko ‘eni ‘oku tonu kenau malava ‘o muimui’i ‘a e ‘ongo’i ‘a e ngaahi kupu fekau’aki ki he fakahoko ‘o e fatongia ko ‘eni. ‘Aia ‘oku kau atu ki heni ‘a e taimi ke fakahoko ai ha ngaahi fehu’i, taimi ke fakahoko ai ‘a e ngaahi fakataha ‘a e ngaahi Komiti fekau’aki ke talanga ha ngaahi palopalema ‘e malava ke hoko pea koeha ha ngaahi fokotu’u fakakaukau ke 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e ngaahi liliu fakapolitikale – ‘oku fu’u fiema’u foki ke kaungatonu ‘a e ngaahi liliu fakapolitikale kene poupoua ‘a e fakakaukau ko ‘eni ke fakahoko ‘a e mateuteu ki hono teke ‘o e fakakaukau ki he <i>NTFT</i>’. • Ko e ngaahi Komiti ‘oku ne fakahoko ‘a hono muimui’i ‘o e fakahoko fatongia – ‘oku fiema’u ke ngāuefakataha ‘a e pule’anga mo e ngaahi fakafofonga ‘a e Falealea ki he teke ‘o e fakakaukau ko ‘eni ke lava. • Ko hono fakakau atu ‘a hono siofi ‘o e ngaahi palani fakafonua - ‘e malava heni mapule’i ‘e he Fale Alea ‘a e ngaahi fiema’u ki he lipooti koe ‘oku teuteu’i ma’ae fakataha ‘a e ngaahi pule’anga fakatahataha (<i>Voluntary National Report</i>)

Ngaahi Kupu fekau'aki	Ngaahi fatongia 'o e ngaahi kupu fekau'aki	Ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kupu fekau'aki
	<p>fakasi'isi'i'aki 'a e ngaahi palopalema ko 'eni. 'Oku tonu ke fakahoko 'ehe ngaahi Komiti 'a Fale Alea 'a e ngaahi polokalama ke siofi 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai pea ke tanaki mai ia ki he palani 'a e pule'anga.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Kau fakafongia 'oku fekau'aki mo e fakahoko fatongia ko 'eni –ke fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e founa pau ki hono tauhi 'o e ngaahi kupu fekau'aki. Ko e kau fakafongia ko 'eni 'oku 'iai honau ngaahi fatongia kuo fokotu'u ke fakahoko. 'Oku 'i he ngaahi fakafongia 'o e Falealea 'oku kaungatonu ki he fatongia ko 'eni kenau hanga 'o sivi'i pea lipooti ha ngaahi fakalelei 'e fakahoko. 'Oku malava kenau 'omai 'a e ngaahi Sitetisitika tonu ki he fai tu'utu'uni 'okapau 'e fiema'u. Fiema'u ke fai ha fepotalanoa'aki mo e ngaahi kupu ko'eni: sosaieti sivile, ngaahi 'apiako, ngaahi pisinisi taautaha pea pehee foki ki he ni'ihiki kehe pe 'oku nau malava 'o tokoni ki he ngaahi fiema'u ko 'eni. 	<p>ki mu'a pea toki 'ave 'a e lipooti ko 'eni.</p> <ul style="list-style-type: none"> • 'Oku poupoua foki 'ehe ngaahi kupu fekau'aki ko 'eni 'a hono feinga'i 'a e founa fakahoko fatongia ke fakasi'isi'i ai 'a e ngaahi ke fakapolitikale pea pehee foki ki he taimi 'oku fai ai 'a e fili Fale Alea. • 'Oku fakavia 'a e ngaahi 'ilo 'a e kau fakafongia 'a e Fale Alea ki hono teuteu'i mo muimui'i 'a e ngaahi fakahoko fatongia.
Potungāue Pa'anga	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e tafa'aki 'o e Patiseti mo hono fakapa'anga 'o e <i>NTFT</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko hono ngaue'aki 'a e patiseti ke ne hanga 'o tala mai ha ngaahi founa ki hono fua 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāueke fakapatonu ki he taha kotoa pe.
Tafa'aki Sitetisitika 'a Tonga	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e tanaki 'a e ngaahi fakamatala 	<ul style="list-style-type: none"> • 'Oku 'i he ngaahi fakamatala ko 'eni 'a e tonu 'o e ngaahi Sitetisitika 'oku kaungatonu ki he mateuteu ki he <i>NTFT</i>.
<p>Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua</p> <p>Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakanatula, 'Atakai, Fetu'utaki mo e Feliuliuaki e 'Ea</p> <p>Ngaahi Potungāue'a e pule'anga kehe:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Potungāue Ngaahi Ngaue ki Muli 2. Potungāue Pa'anga Hu mai mo e Tute 3. Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 4. Potungāue Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonomika 5. Potungāue Fakamaau'anga mo e Pilisone 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e ongo potungāue'eni 'oku na tokanga'i 'a e <i>NTFT</i> pea mo e ngaahi 'isiu hangee ko e fiema'u 'a e totonu 'a e tangata mo e fefine pea pehee foki ki he 'isiu 'o e feliuliuaki 'a e 'ea. • Ko hono fakahoko 'a e fakakau 'a e <i>NTFT</i> he ngaahi Palani Fakata'u tolu 'a e ngaahi potungāue'a e pule'anga 'o fakamamafa'i ai 'a e ngaahi kaveinga ngāuemo e ta'umu'a ngāue 'a e potungāue pule'anga takitaha. • Ko hono 'omai 'a e ngaahi me'afua ke ngaue'aki ke muimui'i 'o e ngaahi taketi mo e ngaahi tu'utu'uni ngāueke fakahoko ke liliu 'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue'oku fiema'u ke liliu ke malava 'o fakahoko lelei 'a e ngaahi fatongia ko 'eni. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e ngaahi feinga ke malava 'o fakahoko ha ngāueki he ngaahi 'isiu 'oku 'asi. • 'Oku tokoni 'a e 'atita ko 'eni ke ne hanga 'o 'omai 'a e ngaahi fiema'u totonu 'oku fiema'u ke 'ilo kiai 'a e ngaahi kupu fekau'aki. • Ko hono feinga ke fakahoa 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāuelolotonga ke ngaue'aki 'ehe ngaahi potungāue'a e pule'anga. • Ko hono feinga ke fakakakato ha ngaahi fiema'u 'oku kaungatonu pea mo e fakahoko fatongia ko 'eni.

Ngaahi Kupu fekau'aki	Ngaahi fatongia 'o e ngaahi kupu fekau'aki	Ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kupu fekau'aki
6. 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale 7. Potungāue Polisi mo e Tamateafi 8. PotungāueMo'ui 9. PotungāueAko moe Ako Ngāue 10. Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Ngaahi Vao'akau 11. Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 12. Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula 13. Potungāue Toutai 14. Potungāue Takimamata		
'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 'a Tonga	<ul style="list-style-type: none"> • Tokonia ki he mateuteu ki hono fakahoko 'o e fatongia ki he <i>NTFT</i> • Ko hono 'analaiso 'a e ngaahi fiema'u ke fakahoko kiai 'a e ngaue. • Ko hono 'atita'i 'o e ola 'o e ngaahi polokalama takitaha pehe ki hono siofi 'a e ngaahi taketi mo e ngaahi me'afua 'oku ngaue'aki. • Ko hono fakahoko 'o e 'atita'i 'o e ola fakaseniti 'o hono tanaki 'o e ngaahi fakamatala pea pehee ki hono 'atita'i 'o e founa ngāuemo e ngaahi tu'utu'uni ngaue. • Ko e poupu 'oku fakahoko ki he taumu'a fika 16 'o e <i>NTFT</i> "ko e potungāue'oku ne poupu'a 'a e fakahoko fatongia lelei, taliui pea 'ata ki tu'a 'ene fakahoko fatongia". 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e founa ngaue, ngaahi tu'utu'uni ngāuepea moe founa kehekehe pe 'oku fakahoko'aki 'a e teuteu ke fakahoko 'a e <i>NTFT</i>. • Fiema'u ke kaungatonu 'a e pule'anga ki hono teke 'a e ngāuefakataha pea pehe ke 'iai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāuetatau ke faitatau kiai 'a e ngaahi kupu fekau'aki. • Ke ne hanga 'o siofi fakalukufua 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga ki he teuteu ko 'eni. • Ke malava 'o tali 'a e ngaahi fehu'i kaungatonu ki he fokotu'utu'u 'a e <i>NTFT</i> pea ke 'iai 'ene felave'i mo e ngaahi palani 'a e pule'anga pea 'oku vahevahe atu 'a e ngaahi fatongia ko 'eni ki he ngaahi potungāue'a e pule'anga 'oku kaungatonu ki he <i>NTFT</i> takitaha. 'I he taimi tatau 'oku fiema'u kenau taliui ki he fatongia takitaha.
Ko e tu'u 'a e ngaahi kolo takitahat mo e anga hono pule'i kinautolu.	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e ni'ihii 'eni 'oku taupotu taha he anga 'a e tu'u 'a e komiuniti. Ko e kakai foki 'oku tokolahi 'i he hokohoko ko 'eni 'o e sosaieti. Ko e tafa'aki 'eni 'oku nau fetu'utaki 'a e <i>NTFT</i> pea kenau siofi pau 'a e anga 'a e tu'u 'a e fiema'u 'a e komiuniti takitaha. • Ko e fetu'utaki 'o e ngaahi kaveinga ngāue'a e <i>TSDF II</i> 'oku tonu ke mahino ki he ngaah komiuniti takitaha. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ko e ngaahi taketi 'o e <i>NTFT</i> 'oku kaungatonu ia mo e fakalalaka fakalukufua 'a e fonua. • 'Oku malava 'e he kupu fekau'aki ko 'eni 'o fokotu'u mai 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e komiuniti takitaha. • 'Oku malava 'e he kupu fekau'aki ko 'eni 'o 'omai 'a

Ngaahi Kupu fekau'aki	Ngaahi fatongia 'o e ngaahi kupu fekau'aki	Ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kupu fekau'aki
	<ul style="list-style-type: none"> 'Oku malava ke siofi 'e he fungavaka ko 'eni 'a e ngaahi fiema'u 'e 'ikai ke malav ke sio 'a e pule'anga ia 'o 'ilo'i. 	<p>e ngaahi fiema'u 'oku 'ilo'i pea vivili ki he sio 'a e kakai.</p>
Ngaahi pisinisi taautaha	<ul style="list-style-type: none"> Ko e kupu fekau'aki ko 'eni 'oku ne 'omai 'a e ngaahi langa fakalalakaka kaungatonu ki he tafa'aki 'o e 'ilo fo'ou pe ko e founa ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi fakahoko fatongia. 	<ul style="list-style-type: none"> 'Oku malava heni ke fakahoa 'a e ngaahi poloseki 'oku kaungatonu ki he 'ilo fo'ou pea mo e founa ke fakatolonga'aki 'a e ngaahi poloseki ko 'eni ke ma'u ha ola 'oku 'aonga. Ko e ngaahi fepotalanoa'aki 'a e ngaahi sekitoa fekau'aki 'e malava ai ke ma'u ha ngaahi fiema'u 'oku tatau pea feinga'i leva ha founa ke fakahoko'aki 'a e ngaahi feima'u ko 'eni ke tofanga katoa ai 'a e ngaahi kupu fekau'aki. 'Oku taha foki 'eni ha fiema'u mei he ngaahi tokoni mei muli.
Ngaahi kautaha 'oku 'ikai fakapule'anga	<ul style="list-style-type: none"> 'Oku nau siofi 'a e fakahoko fatongia 'a e pule'anga 'o fakapapu'i 'oku 'asi 'a e taliui he fakahoko fatongia. Ko e fengaue'aki 'a e ngaahi kautaha 'oku 'ikai fakapule'anga 'oku nau kaungatonu leva ki hono teke 'a e ngaahi fokotu'utu' ke fakahoko fatongia ki he <i>NTFT</i> 	<ul style="list-style-type: none"> Ko hono siofi 'o e anga 'a e tu'u 'a e ngaahi taumu'a 'o e <i>NTFT</i> 'oku mahu'inga – koia ai 'e malava 'e he pule'anga 'o fakahoko 'a e ngäueki he <i>NTFT</i> kapau 'oku teke mui mai 'a e ngaahi kautaha 'oku 'ikai fakapule'anga. Ko e me'afua tonu 'eni ki he ngaahi kautaha 'oku 'ikai fakapule'anga.
Ngaahi Kautaha 'oku tokoni mei muli	<ul style="list-style-type: none"> 'Oku nau kaungatonu mo hono fakapa'anga mo tokoni mai ha kakai taukei he ngäueko 'eni. 	<ul style="list-style-type: none"> 'E malava ke tokoni 'a e 'atita ki hono 'omai 'a e ngaahi fengaue'aki vaofi. 'E malava ke tokoni 'a e 'atita ke fakapapu'i 'oku ngaue'aki tonu 'a e ngaahi tokoni ko 'eni 'e Tonga pea ke malava 'o 'iai 'a e falala he ngaahi kautaha tokoni mei muli ko 'eni 'i Tonga.

FAKALAHĪ 3: NGAĀHI TOHI 'AVE TAKA

Ko hono fa'u 'a e ngaahi ilo ki he *NTFT* 'e he Fale Alea.

1. 'Oku malava nai 'ehe ngaahi ma'u'anga fakamatala fekau'aki mo e *NTFT* 'o kau atu 'a e ngaahi tohi mo e ngaahi polokalama ke fakataukei'aki 'a e ni'ihi 'oku fo'ou 'enau kau mai ki he Fale Alea 'o Tonga he 'osi koe hono fakahoko 'a e polokalama fili falealea?
2. 'Oku ma'u nai 'ehe ngaahi fakafongā 'o e Fale Alea 'a e ngaahi fakamatala lolotonga 'oku kaungatonu mo e *NTFT*? 'Oku anga fefe hono fakapapau'i 'oku fakamatala'i ma'upe 'a e *NTFT* ki he ngaahi 'isiu 'o e lolotonga?
3. 'Oku 'osi kau atu nai 'a e ngaahi kupu fekau'aki mei muli ki he ngaahi polokalama 'a e *NTFT*?
4. 'Oku fakahoko nai ha ngaahi polokalama ako ki he kau fakafongā 'a e Fale Alea fekau'aki ki he *NTFT*? Kapau 'oku fakahoko 'eni 'oku tu'o fiha nai hono fakahoko pea koe tokofiha nai 'o e kau fakafongā pule'anga 'oku kau atu ki he ngaahi polokalama ko 'eni?
5. 'Oku 'i ai nai ha ngaahi polokalama ako 'oku fakahoko ki he kau ngāue a e Fale Alea ki he founa tenau ngaue'aki ki hono teuteu ke fakahoko'aki 'a e ngaahi faka'amu ki he *NTFT*? Ko e ha nai 'a e ni'ihi na'e kau atu ki he ngaahi polokalama ako ko'eni?

Ngaahi me'afua 'oku ngaue'aki 'e he Fale Alea ki hono fakahoko fatongia ki he *NTFT*

6. 'Oku 'osi hanga nai 'e he Fale Alea 'o Tonga 'o fakahoko ha ngāueki he 'Āsenita 2030?
7. 'Oku 'iai nai ha palani 'a e Fale Alea 'o Tonga ke ne hanga 'o fakamatala'i 'a e ngaahi taumu'a ngaue taupotu 'oku kaungatonu kiai 'i he 'ene tu'u koe 'a e *NTFT* moe founa ki hono muimui'i 'o e fakahoko fatongia ko 'eni?
8. 'Oku malava nai 'e he Fale Alea 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'oku mahino ke malava 'o tala ai 'a e fakahoko fatongia ki he *NTFT* pea ke malava 'o siofi 'a e ni'ihi 'oku kaungatonu atu ki he fakahoko fatongia ko 'eni?
 - a. 'Oku hanga nai 'e he Fale Alea 'o fakahoko ha sino makehe kenau siofi 'a e fakahoko fatongia ki he *NTFT*? Kapau 'oku 'iai 'oku fiema'u ke faka'asi mai ia?
 - e. 'Oku 'osi lava nai 'e he *NTFT* 'o fakakau atu 'i he 'enau ngaahi lao 'a e ngaahi komiti 'oku kaungatonu ki he fakahoko fatongia ko 'eni? Kapau 'oku 'osi fakahoko 'eni ko e ha fua 'a e ngaahi komiti ko 'eni?
 - f. 'Oku 'osi hanga nai 'e he Fale Alea 'o fokotu'u mo tukupa 'a e fatongia ki ha komiti makehe ki hono siofi 'o e *NTFT*?
 - h. 'Oku 'iai nai ha ngaahi me'afua kuo fokotu'u ki hono sivi'i 'o e ngaahi fakahoko fatongia 'o e *NTFT*?
9. Ko e talanga nai 'e fiha 'oku 'osi fakahoko 'ene Fale Alea fekau'aki mo e *NTFT*?
10. Ko e ha nai 'a e komiti 'oku ne talanga'i 'a e *NTFT*?
10. Ko e komiti 'eni 'e fiha 'a e Fale Alea 'oku nau lipooti hake 'a e *NTFT*?
11. 'Oku malava nai 'e he ngaahi komiti 'a e Fale Alea 'o fakamatala'i 'a e ngaahi founa ki hono fakakau mai 'a e ngaahi kupu fekau'aki ki hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia ki he *NTFT*?
12. 'Oku malava nai 'e he ngaahi komiti 'o e Fale Alea 'o fakamatala'i 'a e ngaahi taketi mo e taumu'a tenau kaungatonu atu kiai? Kapau 'oku fakahoko 'eni 'e malava nai ha ngaahi founa ke fakaivia 'a e ngaahi komiti ko 'eni ke fakahoko lelei honau fatongia?

13. 'Oku 'osi fakahoko nai 'ehe ngaahi komiti 'a e Fale Alea ha fokotu'utu'u pe ko e ha 'a e ngaahi founa ke ngaue'aki ki hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'utu'u ki he *NTFT*' pea kenau ngāue fakataha ai?
14. 'Oku 'iai nai ha ngaahi palani ngāue'oku fakahoko 'ehe ngaahi komiti ke malava 'o tala 'a e ngaahi fatongia ke fakahoko?
15. 'Oku malava nai ke hanga 'e he ngaahi komiti 'a e Fale Alea 'o talanga'i ha ngaahi founa fakalelei ngaue?
 - a. 'Oku 'iai nai ha ngaahi talanga fekau'aki mo e *NTFT*'?
 - e. 'Oku 'osi malava 'o tala 'a e ngaahi taketi mo e ngaahi taumu'a 'oku fiema'u ke a'usia? Kapau 'oku 'osi fakahoko 'eni 'e malava fefe ke fakaivia 'a e ngaahi komiti ko 'eni ke fakahoko lelei honau fatongia?
 - f. 'Oku malava nai 'ehe ngaahi komiti kehekehe ko 'eni 'o talanga'i ha founa kenau ngāue fakataha ai ke teke 'a e fakakaukau ko 'eni?
 - h. 'Oku 'iai nai ha ngaahi palani ngāue kuo fokotu'u?
17. 'Oku anga fefe 'a e hanga 'e he Fale Alea 'o fokotu'u 'a e ngaahi komiti kenau ngāue fakataha mo e pule'anga ki hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia ki he *NTFT*'?
 - a. 'Oku hanga nai 'ehe ngaahi komiti 'a e Fale Alea 'o 'ekea ki he ngaahi potungāue'a e pule'anga kenau kau mai ki hono fokotu'u 'a e ngaahi palani ngāue ke fakahoko ki hono teuteu'i 'o e *NTFT*'?
 - e. 'Oku malava nai 'ehe ngaahi komiti 'o e Fale Alea 'o fokotu'u ha ngaahi fakakaukau ke feinga'i ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a 'oku fiema'u ke a'usia?
18. 'E malava fefe ke fakakau 'e he ngaahi komiti 'a e Fale Alea 'a e sosaieti sivile, ngaahi 'apiako, ngaahi kupu 'oku tokoni mei muli ki hono poupoua 'a e fakakaukau 'o e *NTFT*'?
 - a. 'Oku hanga nai 'ehe ngaahi komiti 'a Fale Alea 'o fakakau atu 'i he ngaahi talanga pea 'omai ha ngaahi ola ke 'ilo kiai 'i he taimi 'oku fakahoko fatongia ki hono teke 'o e *NTFT*'?
 - e. 'Oku fakakau atu 'ehe ngaahi komiti 'a Fale Alea 'a e kau ngāue ki hono fakahoko ki he ngaahi komiti takitaha 'a e ngaahi 'isiu 'oku fakatokanga'i 'i he fakahoko fatongia koe 'o e *NTFT*'?
19. 'Oku malava nai ke siofi ko e ha fua 'a e ngaahi tukupa ngāue kuo fakahoko 'ehe Fale Alea ki he *NTFT*' pea ko eha nai ha ngaahi fakalelei ngāue'okapau 'oku fiema'u?
20. 'Oku hanga nai 'ehe Sekilitai 'o e Fale Alea 'o fakaivia 'a e kau ngāuemo e me'a ngāue ki hono poupoua 'a e ngaahi komiti 'o e Fale Alea 'oku kaungatonu 'enau fakahoko fatongia mo e *NTFT*'?

Ko e fa'u lao ki hono poupoua 'o e *NTFT*'

21. 'Oku 'osi fakahoko nai hono siofi pe ko eha 'a e ngaahi lao tene pule'i mo poupoua 'a e *NTFT*'?
 - a. 'Oku malava nai he ngaahi lao fakaangaanga 'o fua 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o e *NTFT*'?
 - e. Ko e ngaahi lao nai 'oku fakapaasi 'e he Fale Alea 'oku 'omai nai ai ha ngaahi fakamatala ki he ngaahi uesia 'e malava 'o hoko pea 'oku 'iai 'ene kaungatonu ki he *NTFT*'? Ko e ngaahi potungāue 'a e pule'anga 'oku 'iai nai ha ngaahi fakamatala 'oku ne 'omai 'a e ngaahi lao mo e anga 'a e fakahoko fatongia 'o e *NTFT*'?

22. Ko e lao nai 'e fiha 'oku 'iai 'enau kaungatonu ki he *NTFT*'?
23. Ko e ngaahi lao fakatonutonu nai 'eni 'e fiha kuo fakahoko ki he *NTFT*'? Pea ko e ngaahi lao fakatonutonu 'eni 'e fiha kuo 'osi tali ke ngaue'aki?
24. 'Oku tu'o fiha nai 'a e hanga 'e he ngaahi komiti 'o sivi'i 'a e ngaahi lao ko 'eni pea fakapapau'i 'oku nau poupoua 'a e *NTFT*'?
- a. 'Oku hanga nai 'ehe ngaahi komiti 'a e Fale Alea 'o fakakau mai 'a e kakai ki hono talanga'i 'o e ngaahi 'isiu 'o e *NTFT*'?
 - e. 'Oku hanga nai 'e he ngaahi komiti 'a e Fale Alea 'o fakaafe'i ha ni'ihi mei tu'a ke nau siofi 'a e founa teuteu ki he *NTFT*'?
25. Ko e tu'unga fefe nai 'oku a'u kiai 'a e ngaahi komiti kuo fokotu'u 'o fakahoko ha sivi'i 'o e ngaahi lao fakatonutonu 'e 13 'oku kaungatonu ki he *NTFT*'?
- a. 'Oku malava nai ke 'iai ha founa ki hono sivi'i 'a e totonu 'a e tangata pea mo e fefine ki he ngaahi lao ko 'eni 'oku fokotu'u?
 - e. 'Oku 'iai nai ha founa ngaue ke fakapapau'i 'oku malava 'o tala 'a e totonu 'a e tangata fakataua ki he ngaahi lao fakaangaanga ko 'eni na'e fakahoko pea ke fakapapau'i 'oku ne poupoua 'a e fakakaukau 'a e 'oku fokotu'u 'e he ngaahi fonua fakatahataha?
26. 'Oku tolonga nai 'a e founa ke poupoua 'e he Fale Alea 'a e fakahoko fatongia ko 'eni?
- a. 'E malava nai 'e he ngaahi kau ngaue lolotonga 'o fokotu'u ki he Fale Alea mo e ngaahi komiti ha ngaahi fakakaukau ke fakahoko'aki ha ako, pea mo siofi 'a e ngaahi uestia 'o e *NTFT*' pea ke 'analaiso ia?
 - e. Koeha nai ha ngaahi fakamatala 'oku ngaue'aki 'e he Fale Alea ke poupoua 'a e *NTFT*' ke malava 'o hokohoko lelei 'e ne fakahoko fatongia?

Fengāue'aki mo e Kakai

27. 'Oku 'iai nai ha ngaahi fepotalanoa'aki 'a e kakai fekau'aki mo e *NTFT*'? Koeha nai 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'oku fai 'ehe Fale Alea?
28. 'Oku hanga nai 'e he Fale Alea 'o fakahoko ha ngaahi fakataha ke talanga'i ai 'a e *NTFT*'? 'Oku malava nai heni 'a e kakai 'o taua'ataina 'enau talanga'i 'a e fakakaukau ni?
- a. Kapau 'oku malava 'eni 'o fakahoko, ko tu'o fiha nai 'eni hono fakahoko 'o e ngaahi fakataha ko 'eni?
 - e. Ko e ngaahi vahenga 'e fiha na'e kau mai ki hono talanga'i 'o e *NTFT*'?
29. 'Oku tu'o fiha nai 'a e fetu'utaki 'a e Fale Alea ki he kakai fekau'aki mo 'enau ngaahi fokotu'utu'u ngaue ke fakahoko ki he *NTFT*'?
- a. 'Oku hanga nai 'e he Fale Alea 'o fetu'utaki 'a e ngaahi founa kuo fokotu'utu'u ki he *NTFT*' ke a'u atu ki he kakai?
 - e. 'Oku 'iai nai ha fetu'utaki fakakomipiuta 'a e Fale Alea tene malava 'o faka'asi ai 'a e ngaahi lao fekau'aki ki he *NTFT*'?
 - f. 'Oku 'iai nai ha founa kehe ki hono fetu'utaki hangee ko e letio pe ko e televisone ke ne hanga 'o 'ave 'a e fakamatala ki he *NTFT*'?

30. Koeha nai 'a e fokotu'utu'u 'a e Fale Alea ki he kakai, ngaahi sosaieti sivile pea mo e ngaahi ako ki hono talanga'i 'o e ngaahi fakalalaka 'o e *NTFT*?
- a. Kapau leva 'e lava 'a e ngaahi fakataha ko 'eni 'a e Fale Alea mo e kakai, koeha nai ha ngaahi poupu 'oku fiema'u 'e he Falealea ken au malava lelei 'o fakahoko hono fetu'utaki 'o e *NTFT*?
 - e. 'Oku malava nai ke ngaue'aki 'a e sisitemi ko 'eni ma'upe 'e he Fale Alea? Kapau 'oku 'io 'oku anga fefe hono fakahoko?
 - f. 'Oku 'iai nai ha founa pau ke malava 'o tufaki 'a e fakamatala ko 'eni ki he to'utupu?
31. 'Oku tu'o fiha nai 'a e ngaahi 'a'ahi 'oku fakahoko 'e he ngaahi komiti 'a e Fale Alea ki hono fakahoko'aki 'a hono muimui'i 'o e founa teuteu 'oku fakahoko ki he *NTFT*' pea mo hono uesia 'e malava ke hoko tupu mei he ngaahi polokalama ko 'eni 'oku fokotu'utu'u ki he *NTFT*?
- a. 'Oku 'iai nai ha mafia 'i he Fale Alea kenau fili ha ni'ihi kenau fakahoko 'a e ngaahi 'a'ahi Fale Alea ko 'eni?
 - e. 'Oku hoko nai 'a e ngaahi 'a'ahi Fale Alea ke fakakau mai 'a e ni'ihi kotoa 'oku faka'amu ke kau mai ki he 'a'ahi ni hangee ko e kakai fefine, to'utupu pea pehee foki ki he kakai 'oku 'ikai ke tu'umalie?

Fakapapu'i ko e *NTFT* 'oku ne tokonia 'a e ni'ihi 'oku 'ikai fa'atokonia

32. 'Oku malava nai 'e Tonga 'o 'ilo'i 'a e ni'ihi 'oku 'ikai ke fa'a tokonia 'e he pule'anga?
- a. Kapau 'oku malava 'o fakahoko 'eni, ko e kulupu nai 'e fiha 'i he sosaieti 'oku 'ikai ke fa'a tokonia 'e he pule'anga? Koeha 'ene tu'u 'a e ni'ihi ko 'eni ki he anga 'a e tokolahi 'o e kakai 'o Tonga? Koeha 'a e ngaahi makatu'unga na'e malava ai ke fakakulupu 'a e ni'ihi ko 'eni?
33. 'Oku malava nai 'e he ngaahi ta'umu'a kuo fokotu'u 'e Tonga mo e ngaahi me'afua kuo fokotu'u 'o fakafofonga'i 'a e ni'ihi 'oku 'ikai ke malava ke tokonia 'e he pule'anga?
- a. 'Oku malava nai 'o tanaki mai 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala 'oku kaungatonu ki he ni'ihi ko 'eni 'oku 'ikai ke ma'u faingamalie 'a e tokonia 'a e pule'anga 'o ma'u 'e he Fale Alea?
34. 'Oku anga fefe hono fakafofonga'i 'e he Fale Alea 'a e ni'ihi 'oku 'ikai ke fa'a fai ha tokonia hangee ko e kakai fefine, to'utupu, kakai tupu'anga pea mo e ni'ihi 'oku 'ikai ke malava 'o fakahoko lelei honau fatongia tupu mei he ngaahi 'uhinga kehekehe?
35. 'Oku 'osi fakahoko nai ha 'analaiso 'o e ngaahi lao pe tu'utu'uni ngaue pe ko e ngaahi polokalama 'oku fakataumu'a ki hono tokonia 'o e si'i kakai 'oku 'ikai ke fa'a tokonia 'e he pule'anga 'i he taimi 'oku fakahoko ai 'a e mateuteu ki he *NTFT*?
36. 'Oku 'iai nai ha tokoni makehe 'a e Fale Alea ke fakakau 'a e ni'ihi ko 'eni he taimi 'oku fakahoko ai 'a e ngaahi talanga ki ha ngaahi fakakaukau 'oku kaungatonu ki he *NTFT*?
37. 'I he mahina 'e 12 kuo'osi, ko e ngaahi talanga nai 'e fiha kuo fakahoko 'ehe Fale Alea fekau'aki mo e ngaahi fiema'u 'a e ni'ihi 'oku 'ikai ke fa'a tokonia 'e he pule'anga?
38. Ko e toko fiha nai 'oku fa'a kau mai ki he ngaahi polokalama 'a e Fale Alea mei he ni'ihi 'oku 'ikai ke fa'a tokonia 'e he pule'anga 'i he mahina 'e 12 kuo'osi?

39. Ko e ha nai 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Fale Alea ke fakapapau'i 'oku kau katoa mai 'a e kakai ki he mateuteu ko 'eni ki he *NTFT*?
- a. Koeha nai hono lahi 'o e ma'u'anga fakamatala faka'ekonomika mo e sosiale fekau'aki mo e ni'ihii 'oku 'ikai ke fa'a tokonia 'e he pule'anga 'oku ma'u 'e he Fale Alea: kau atu kiai 'a e ngaahi fiema'u 'a e ni'ihii ni, ko e ngaahi pole 'oku nau fekuki moia tupu mei he 'ikai ke faka'ataa mai hanau faingamalie 'i he tafa'aki politikale, 'ekonomika pea pehee foki ki he to'onga mo'ui fakafonua?
 - e. Koeha nai hono lahi 'oku mafai 'o e FaleAlea ke ngaue'aki 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala ko 'eni ke fa'u 'aki ha ngaahi lao, fa'u patiseti ke ne hanga 'o siofi 'a e ngaahi fokotu'utu'u kuo fakahoko ki he mateuteu ki he *NTFT*?
40. Koeha nai ha ngaahi fakalelei 'oku 'ohake 'e he Fale Alea ki hono poupoua 'oku kakai kehekehe koe 'i he Fale Alea? Koeha fua 'o e ngaahi me'afua na'e fakahoko pea 'oku ola lelei ki hono fakahoko 'o e fatongia ko 'eni? Koeha nai ha ngaahi makatu'unga 'oku ne faka'ai'ai 'a e kakai mo e ngaahi to'onga mo'ui kehekehe kenau ngaue fakataha 'i he Fale Alea?
- a. 'Oku hanga nai 'e he Fale Alea 'o muimui'i 'a e ni'ihii 'oku 'ikai ke fa'a ma'u faingamalie 'i he tokoni 'a e pule'anga kau atu kiai 'a e ni'ihii 'i he sea 'o e Fale Alea 'oku kau atu ki he kulupu kakai ko 'eni?
41. Koeha nai ha ngaahi fokotu'utu'u ki hono feinga'i ke fakakau mai 'a e ni'ihii ko 'eni ki he ngaahi fakahoko fatongia 'a e Fale Alea pea ke kau ki he ngaahi teuteu 'o e *NTFT*?

